सार्थं

श्रीरामायणसुभाषितानि.

किंमत ८ आणे.

सार्थश्रीरामायणसुभाषितानि.

संपादक,

विष्णु विनायक परांजपे, पेण.

भाषांतरकार,

भालचंद्र शंकर शास्त्री देवस्थळी.

प्रकाशक,

केशव भिकाजी ढवळे, गिरगांव–मुंबई.

आवृत्ति पहिली.

श्रीरामनवमी शके १८५१. सन १९२९.

किंमत ८ आणे.

Printed by R. R. Bakhale at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,

AND

Published by Keshav Bhikaji Dhawle, Ramchandra Building, Girgaon, Bombay.

प्रस्तावना.

श्री वाल्मीकिरामायण हें आदिकाव्य आहे. आर्य लोकांच्या राष्ट्रीय ग्रंथांमध्यें याची गणना होते. या सर्वमान्य ग्रंथांतील निवडक ५०० सुभाषित वचनांचा संग्रह प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे. वचनें वर्णक्रमानें दिलीं असून त्यांच्या डावीकडे क्रमांक घातले आहेत आणि उजवीकडे स्थलनिर्देश केला आहे. स्थलनिर्देशांत कांड, सर्ग व श्लोक अशा क्रमानें अंक मांडिले आहेत. वचन प्रक्षिप्त सर्गापैकीं असल्यास मुख्यसर्गाचा व प्रक्षिप्त सर्गाचा असे दोनही अंक मांडिले आहेत. वचनांच्या शेवटीं मुख्य विषयांची सूची जोडिली आहे. जो विषय ज्या वचनांत आला, त्या वचनाचा क्रमांक त्या विषयापुढें सूचीमध्यें घातला आहे. सूचीमध्यें एकाच अर्थी आलेले अनेक शब्द आरंभीं स्वतंत्र दिले आहेत. हीं सुभाषित वचनें सर्वांच्या वाचनांत येवोत, अशी श्रीरामप्रभूजवळ प्रार्थना करून प्रस्तावना संपवितों.

चैत्र शुक्ल ९ शके १८५० — **विष्णु विनायक परांजपे.**

काण्डक्रमः

विषयसूची ।

सार्थ श्रीरामायणसुभाषितानि.

मंगलाचरण.

आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

हर्ता आपत्तींचा, दाता निखिलार्थसिद्धिंचा तेवीं ।
श्रीराम लोकनंदन, तच्चरणां नित्य नित्य मी सेवीं ॥

---

१. अकुर्वन्तोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ।
परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ ३।३८।२६

शुचिर्भूत व स्वतः पाप करणारे नसूनहीं जे पाप्यांचा आश्रय करितात, ते सर्पयुक्त डोहांत वास करणारे मासे नाश पावतात, त्याप्रमाणें त्या दुसऱ्यांच्या पापांनीं नाश पावतात.

२. अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५।२१।११

ज्याच्या चित्ताला ज्ञानाचा संस्कार नाहीं, व जो अनीतीचे ठायीं आसक्त झालेला आहे, अशा राजाची प्राप्ति झाली असतां समृद्धही राष्ट्रें आणि नगरें नाश पावतात.

३. अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ।
कल्याणवृत्तां यो भार्यां रामस्याहर्तुमिच्छसि ॥ ३।४७।४३

रामाच्या कल्याणवर्तिनी भार्येचें हरण करण्याचें इच्छितोस, तो तूं प्रदीप्त झालेला अग्नि पाहून, त्याला वस्त्रानें बांधून आणण्याची इच्छा करीत आहेस.

४. अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ।
तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥२।७४।१४

(मुख, वक्षःस्थळ, उदर, हस्त, चरण इत्यादि) अंगांपासून व (नेत्र, अंगुलि, इत्यादि) प्रत्यंगांपासून आणि हृदयापासून-सर्व अंगांपासून उत्पन्न झालेल्या तेजाच्या योगें-होणारा पुत्र मातुश्रीस अत्यंत प्रिय असतो. इतर बांधव हे केवळ प्रिय असतात.

५. अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥२।१२।३६

हे कैकेयि ! मी तुला हात जोडितों, व तुझ्या पायांलाही स्पर्श करितों. रामाचें रक्षण कर. ह्या जगांत अधर्म मला स्पर्श न करो.

६. अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता ।
धर्मं जिज्ञासमानेन किंपुनर्यादृशो भवान् ॥५।१।११२

धर्मजिज्ञासु ज्ञात्या पुरुषानें सामान्य अतिथिही पूजावा, हें योग्य आहे; मग तुजसारखा अतिथि प्राप्त झाला असतां, त्याची पूजा करावी, हें वेगळें कशाला सांगितलें पाहिजे ?

७. अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ।
क्रोधनं व्यसने हन्ति स्वजनोऽपि नराधिपम् ॥३।३३।१६

हट्टी, कशानेंही न वळणारा, अति अभिमान बाळगणारा, व सदा क्रोध करणारा, असा मनुष्य, मग तो राजा कां असेना, संकटांत आला असतां, त्याचेच जन त्याचा नाश करितात.

८. अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ४।१।११७

अति स्नेहाच्या-तेलाच्या-संपर्कानें भिजलेलीही वात दग्ध होते.

९. अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चपलेन्द्रियम् ।
नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥५।२१।८

स्वस्त्रीचे ठायीं असंतुष्ट, अजितेंद्रिय, विपरीत बुद्धीच्या, चंचल मनाचे पुरुषास परस्त्रिया अपकीर्तीस पोंचवितात.

१०. अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।
यात्येव यमुना पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम् ॥ २।१०५।१९

जी रात्र (एकदां) निघून जाते, ती पुनः परत येत नाहीं. उदकानें परिपूर्ण भरलेल्या समुद्राकडे यमुना नदी जाते (ती कधीं मागें परतून येत नाहीं).

११. अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ।
उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २।२२।२८

अथवा राज्यप्राप्तिदायक अशा ह्या अभिषेकजलानें तरी मला काय कर्तव्य आहे ? स्वतः हातानें काढिलेलें उदकच मला (तपाच्या) व्रताधिकारास पात्र करील.

१२. अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
संप्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ २।३७।९

नंतर (कैकेयीनें) परिधानार्थ दिलेलें वल्कल पाहून त्या सर्वदा पीतांबर धारण करणाऱ्या सीतेची, पाश पाहून त्रस्त होणाऱ्या, हरिणीसारिखी स्थिति झाली.

१३. अधर्मः सुमहान्नाथ भवेत्तस्य तु भूपतेः ।
यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ३।६।११

हे नाथ ! जो राजा प्रजेपासून त्यांच्या उत्पन्नाचा षष्ठांश-सहावा भाग-करभार म्हणून घेऊन त्यांचें पुत्रवत् पालन करीत नाहीं, तो त्याचा मोठा अधर्म होय.

१४. अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ।
धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ४।१६।३

हे भीरु ! परोत्कर्ष सहन न करणारे व समरांत माघार न घेणारे, अशा शूरांना शत्रूचा अपमान सहन करणें म्हणजे मरणाहूनही अधिक आहे.

१५. अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रिष्वभ्यन्तरीकृताः॥६।६३।१४

मंत्रिजनांमध्यें समाविष्ट केलेले पशुबुद्धि पुरुष आपल्या अंगच्या बोलकेपणाच्या जोरावर अनभिज्ञास–अज्ञान्यास–शास्त्रार्थाच्या गोष्टी सांगूं इच्छितात.

१६. अनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ।।५।३७।५५

युद्धामध्यें जय काय किंवा पराजय काय, हे अनिश्चित असतात.

१७. अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ।
आपदाशङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ।। ३।२४।११

कल्याण इच्छिणाऱ्या विद्वान् पुरुषानें पुढें विपत्ति येईल, अशी शंका येतांच, ती विपत्ति प्राप्त होण्यापूर्वींच परिहाराची योजना करावी.

१८. अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम् ।
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ।। ४।४९।६

उत्साह, दक्षता, आणि कार्याविषयीं उन्मुखता, हीं कार्यसिद्धि घडवून आणितात, असें म्हणतात, म्हणून हें मी सांगतों.

१९. अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।। ५।१२।१०

उत्साह हें संपत्तीचें कारण होय, आणि उत्साह म्हणजेच परम सुख होय.

२०. अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ।।५।१२।११

सर्वार्थांचा प्रवर्तक म्हणजे उत्साह होय; प्राणी जें कांहीं कर्म करितो, तें त्याचें कर्म हाच उत्साह सफल करितो.

२१. अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः ।
शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ।।३।५१।२६

कर्माचें फल न जाणणारे मूर्ख लोक, जसा तूं नाश पावणार आहेस, त्याप्रमाणें (तें कर्म करून) शीघ्र नाश पावतात.

२२. अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपाम्यहम् ।। ४।७।२२

आजपर्यंत मीं पूर्वीं कधीं अनृत भाषण केलें नाहीं, आणि पुढेंही कधीं करणार नाहीं, हें मी तुला प्रतिज्ञेनें सांगतों, व यासंबंधीं सत्याची शपथ वाहतों.

२३. अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥२।१०६।१३

अंतकाल प्राप्त झाला असतां प्राण्यांची बुद्धि विपरीत होते, असें पूर्वीपासून ऐकिवांत आहे; आणि ही गोष्ट, असें करणाऱ्या राजानें, आज लोकांत सिद्ध करून दाखविली आहे.

२४. अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचित्समारभेत् ॥४।५९।२३

पक्षहीन पक्षी कोणत्याही कार्यास कसा बरें आरंभ करणार ?

२५. अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ।
न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥३।१०।१८

सीते ! मी तुझा, लक्ष्मणाचा, व स्वतःच्या जीविताचाही त्याग करीन. परंतु कोणाजवळ, विशेषतः ब्राह्मणांजवळ, केलेल्या प्रतिज्ञेचा त्याग कधींही करणार नाहीं.

२६. अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ।
अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥७।४५।१४

पुरुषश्रेष्ठांनो ! लोकापवादाला भिऊन मी स्वजीविताचा व तुमचाहि त्याग करीन; मग जनककन्येचा त्याग करीन, यांत आश्चर्य तें काय ?

२७. अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ।
राजदण्डपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥६।२९।१२

अग्नीनें स्पर्श केलेले वृक्षही वनांत राहतात, परंतु राजदंडास पात्र झालेले अपराधी (जीवंत) राहात नाहींत.

२८. अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ।
कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥३।३३।२०

जो राजा (सर्वदा) सावधान, सर्वज्ञ, जितेंद्रिय, कृतज्ञ आणि धर्मशील असतो, तो चिरकाल राज्यावर स्थिर राहातो.

२९. अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ २।५२।७२

गुहा ! तूं सैन्य, कोश, किल्ले, तसेच देश, यांसंबंधी सावधान रहा. कारण, राज्याचें रक्षण करणें म्हणजे अत्यंत कठीण होय, असें मानिलें आहे.

३०. अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानर भाषितम् ।
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ ५।३७।२

हे वानरा ! तुझें भाषण विषमिश्रित अमृतासारखें आहे. 'रामाचें मन (तुजवांचून) कोणत्याही ठिकाणीं आसक्त होत नाहीं,' हें जें तूं बोललास, तें अमृतासारखें, व 'राम (तुजसंबंधी) शोकपरायण झाला आहे,' असें जें तूं सांगितलेंस, तें मला विषासारखें वाटत आहे.

३१. अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया ।
ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः ॥ ६।२२।४७

ह्या भयंकर महोदधि सागरानें, दंडाच्या भीतीमुळें, सेतुकार्य पाहाण्याची इच्छा धरून राघवास (आपला) ठाव दिला.

३२. अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ।
वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ३।३३।५

जो राजा (राष्ट्रांतील बातम्या समजाव्या म्हणून) हेरांची योजना करीत नाहीं, (प्रजाजनांस) दर्शन देत नाहीं, अस्वाधीन-स्त्रियादिकांच्या परतंत्र असतो, त्याला नदींतील चिखल पाहतांच हत्ती नदीचा त्याग करून जातात, त्याप्रमाणें लोक वर्ज्य करितात.

३३. अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः ।
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्त्यपि ॥ ४।२।२२

कपटानें संचार करणाऱ्या शत्रूंचा मनुष्यानें शोध घेत रहावें. कारण, ते सावध राहून, संधि सांपडली असतां, विश्वास पावलेल्या (शत्रु)जनांवर प्रहार करण्यास चुकत नाहींत.

३४. अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ।
व्यवस्यन्त्यनुराजानं धर्मं पौलस्त्यनन्दन ॥ ३।५०।९

हे रावणा ! अर्थ, अथवा काम, अथवा धर्म यांसंबंधी शास्त्रापासून ज्ञान झालें नाहीं, तर शिष्ट लोक राजाला अनुसरून, यांचें-अर्थादिकांचें-आचरण करितात.

३५. अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ।
घातयन्तीह कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥५।२।३८

(स्वामीकडून सचिवांसह) कार्याकार्यविचार होऊन निश्चित बुद्धि ठरलेली असली, तरी तिचा दूतानें स्वतंत्रपणें उपयोग करूं नये. आपणास पंडित-शहाणे-म्हणविणारे व तदनुरूप वागणारे दूत कार्यनाश घडवून आणितात.

३६. अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ।
तस्य स्यात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः॥४।४३।७

ज्यानें पूर्वीं आपल्यावर उपकार केला नाहीं, अशा अर्थिजनाची-याचकाची-कार्यासिद्धि केल्यानें जीवित सफल होईल; मग ज्यानें पूर्वीं आपल्यावर उपकार केले आहेत, त्याचें कार्य केल्यानें तें (जीवित) सफल होईलच, हें कशाला सांगितलें पाहिजे ?

३७. अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ।
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥४।३०।७१

पूर्वीं ज्यांनीं आपल्यावर उपकार केले आहेत, अशा याचकांना त्यांच्या कार्यसिद्धीच्या कामीं वचन देऊन जो कार्यहानि करितो, तो पुरुष लोकांमध्यें अधम होय.

३८. अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ।
तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याः सुलक्ष्मण ॥ ३।४३।३४

हे भल्या लक्ष्मणा ! कोणी पुरुष एखाद्या अर्थाची अपेक्षा करून त्याच्या प्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितो, तो विचार न करितां केलेला असला, तरी अर्थशास्त्रज्ञ शहाणे लोक त्यास ' अर्थच ' म्हणत असतात.

३९. अर्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा।६।८३।३३

ग्रीष्म ऋतूंत ज्याप्रमाणें लहान लहान नद्या नाश पावतात-आटून जातात त्याप्रमाणें अर्थहीन आणि अल्पबुद्धि मनुष्याच्या सर्व क्रिया नाश पावतात.

४०. अर्थेभ्योऽथ प्रवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥६।८३।३२

पर्वतांपासून ज्याप्रमाणें नद्या उत्पन्न होत असतात, त्याप्रमाणें संपादन केलेल्या आणि सर्वत्र वृद्धिंगत झालेल्या अर्थांपासून सर्व क्रिया सिद्ध होतात.

४१. अर्थो हि नष्टकार्यार्थैरयत्ने नाधिगम्यते ॥ ४।१।१२१

ज्या पुरुषांच्या कार्यामध्यें विघाड झाला आहे, अशा पुरुषांनीं फिरून यत्न न केल्यास त्यांस त्या अर्थाची प्राप्ति होत नाहीं.

४२. अवश्यं लभते कर्ता फलं पापस्य कर्मणः ।
घोरं प्रत्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ३।२९।८

ज्याप्रमाणें वृक्षावर त्या त्या ऋतुकालाला उचित अशीं पुष्पें उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें पापकर्माचें दुःखरूप फल भोगकाल आला असतां कर्त्याला अवश्य भोगावें लागतें.

४३. अवश्यं प्राणिना प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ ६।९।१४

प्रत्येक प्राण्यानें आपले प्राण अवश्य यथासामर्थ्य रक्षण करावे.

४४. अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।
स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ॥ २।६३।९

जो पुरुष कर्माच्या फलाचा विचार न करितां तें कर्म करण्यास प्रवृत्त होतो, त्याची, फलवेला प्राप्त झाली असतां पलाशवृक्षाची (फलप्राप्त्यर्थ) सेवा करणाऱ्यासारखी, शोकस्थिति होईल.

४५. अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमव्यथम् ।
उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमस्वरम् ॥ ४।३।३१
अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ।
कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ४।३।३३

(उत्तम वाक्य म्हटलें म्हणजे) जें अति विस्तृत नसतें, संदिग्ध नसतें, त्वरित उच्चारितां येतें, श्रोत्यांच्या कर्णास पीडा देत नाहीं, उरःस्थलापासून कंठाकडे मध्यम स्वरांत—अति उच्च नाहीं, किंवा अति नीचही नाहीं—अशा स्वरांत जातें तें होय. (हृदय, कंठ आणि शिरःस्थान अशा) तीन ठिकाणीं स्पष्टपणें व्यक्त होणाऱ्या (ह्याच्या) वाणीकडून खड्ग उगारून आलेल्या शत्रूचेंही रंजन झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. (मग इतरांचें होईल, हें उघडच आहे.)

४६. अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतनम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् । ३।६०।१७

हे शोकहारका अशोका ! माझी शोकानें ज्ञानशक्ति नष्ट झाली आहे. प्रिये (सीते)च्या दर्शनानें मला त्वरित तुझ्या नामाप्रमाणें (अशोक) कर.

४७. असृजद्भगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ।
सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ।। ६।३५।१३

ऐश्वर्यसंपन्न अशा पितामहानें—ब्रह्मदेवानें—देव आणि असुर असे दोन पक्ष निर्माण केले, आणि त्यांच्या ठिकाणीं अनुक्रमें धर्माधर्म उत्पन्न केले.

४८. अस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ।।६।७४।२२

हा वीर हनुमान् जीवंत असतां सैन्य मारलें गेलें, तरी तें न मारिल्यासारखें आहे; आणि हा मेला असतां आम्ही जीवंत असूनही मेल्यासारखे आहों.

४९. अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ।। २।३०।३३

माता, पिता, गुरु हीं आपल्या स्वाधीन असतां, त्यांचें उल्लंघन करून पराधीन दैवाची (अनेक) प्रकारांनीं आराधना करितात, ती कशाकरितां म्हणून ?

५०. अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ।। २।१८।२८
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे ।
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ।। २।१८।२९

मी राजाच्या सांगण्यावरून अग्नींत देखील पतन पावेन; हितकर्ता गुरु-माझा बाप (दशरथ) राजा, यानें आज्ञा केली असतां मी तीक्ष्ण विषाचें भक्षण करीन, किंवा समुद्रांतही उडी घेईन.

५१. अहितं च हिताकारं धाष्टर्याज्जलपन्ति ये नराः ।
अवश्यं मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥६।६३।१६

जे कोणी वस्तुतः अहितप्रद, परंतु बाहेरून हितकारक वाटण्याजोगें भाषण धाष्टर्यानें करितात, ते कार्यनाशक होत. त्यांस आपल्या विचारांत-सल्लामसलतींत-घेऊं नये.

५२. अहिरेव अहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥५।४२।९

सर्पाचे पाय-चरणरहित गति-सर्पच जाणतो, यांत संशय नाहीं.

५३. अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥२।६७।३६

चांगलें आणि वाईट यांची निवड करणारा राजा जर पृथ्वीवर नसेल, तर सर्वच अंधार होईल, आणि (कार्याकार्य) कांहींच समजणार नाहीं.

५४. अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः॥२।१०५।२०

ग्रीष्म ऋतूंत जलांचा नाश करणाऱ्या (सूर्य) किरणांप्रमाणें या मृत्युलोकीं निघून जाणाऱ्या दिवसरात्री सर्व प्राण्यांच्या आयुष्याचा शीघ्र नाश करितात.

५५. आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् ।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥६।१७।६४

मनुष्यानें आपला आकार-हर्षविकारादि मनोभावनांनीं चेहऱ्यावर होणारा फेरफार-आंवरून धरण्याचा कितीही फेरफार केला, तरी तो आंवरतां येत नाहीं. तो आकार मनुष्यांचा अंतर्गत (चांगला वाईट) भाव कशाना कशा प्रकारें प्रगट करितोच.

५६. आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा ।
निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ॥ ४।८।८

श्रीमंत असो, वा दरिद्री असो; सुखी असो वा दुःखी असो; निर्दोष असो, वा सदोष असो, मित्र म्हणजे परम गति होय.

५७. आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ।
सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ ६।२१।१५

आत्मप्रशंसा करणारा, दुष्ट आचरणाचा, साहसी, आपल्या प्रसिद्धीकरितां धांवपळ करणारा, व सर्वत्र दंड करीत जाणारा, अशाच पुरुषाचा लोक सत्कार करितात.

५८. आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः ।
प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभते सुखम् ॥ ३।९।३१

(धर्मसंपादनार्थ जे जे नियम सांगितले आहेत) त्या त्या नियमांच्या योगेंकरून प्रयत्नांनीं शरीर झिजवून शहाणे लोक धर्माची प्राप्ति करून घेतात. कारण, सुखापासून सुख मिळत नसतें.

५९. आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ।
आयुस्तु हीयते यस्य स्थितस्याथ गतस्य च ॥ २।१०५।२१

तूं आपल्याविषयीं शोक कर. दुसऱ्याविषयीं काय म्हणून शोक करितोस ? कोणी मनुष्य, मग तो येथें स्थित असो, किंवा परलोकीं गेलेला असो, त्याचें आयुष्य क्षीण होत असतें.

६०. आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन ॥ ५।४६।१६

(प्रत्येकानें) प्रयत्नपूर्वक स्वदेहाचें रक्षण करावें.

६१. आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ २।३७।२४

सर्व विवाहित पुरुषांच्या दारा (स्त्रिया) ह्या त्यांचे आत्मेच आहेत.

६२. आनृशंस्यं परो धर्मः ॥ ५।३८।३९

(प्राणिमात्रावर) दया करणें हाच श्रेष्ठ धर्म होय.

६३. आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ।
न हि निम्बात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ २।३५।१७

निंबापासून कधींही मधाचा स्राव होत नसतो, ही म्हण लोकप्रसिद्ध आहे. तुझ्या मातेचा जसा थोर कुळांत जन्म झाला आहे, तसाच तुझाही आहे, असें मी मानितों.

६४. आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कः ।
यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ २।३५।१६

कुठारानें आम्रवृक्ष छेदून टाकून त्याच्या जागीं निंबवृक्ष लावून त्याची सेवा कोण बरें लावील ? कोणी उदकानें सिंचन करून त्या निंबाची सेवा केली, तरी तो कधींही मधुर होणार नाहीं.

६५. आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ।
अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥२।१००।५४

हे राघवा, तुझी प्राप्ति विपुल आहेना ? तुझा खर्च अति अल्प आहेना ? तुझ्या खजिन्यांतील द्रव्य अपात्रीं खर्च होत नाहींना ?

६६. आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ २।२६।३५

राजे लोकांची सद्वर्तनानें आराधना आणि प्रयत्नपूर्वक सेवा केली असतां ते प्रसन्न होतात. याच्या उलट वर्तनानें ते क्रुद्ध होतात.

६७. आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं
ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ।
स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ
निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५।१०।५४

(मारुतीनें) आपलें पुच्छ आपटिलें, त्याचें चुंबन घेतलें, आनंद पावून त्यानें नाना क्रीडा केल्या व गायनही केलें. तो इकडे तिकडे फिरला, स्तंभांवर चढला, आणि मग जमिनीवर उतरला. अशा रीतीनें वानरांचा नैसर्गिक स्वभाव त्यानें दाखविला.

६८. आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ॥ २।१४।३

' सत्य हाच परम धर्म होय, ' असें धर्मवेत्ते लोक म्हणतात.

६९. इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा घातयस्व वा ।
नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥ ३।५६।२१
न तु शक्यमपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः ॥ ३।५६।२२

हे राक्षसा ! हें जड शरीर बांधून ठेव, अगर याचा घात कर. माझी पृथ्वीवर निंदा होणार असेल तर शरीर काय, अथवा जीवित काय, यांचें रक्षण मला करावयाचें नाहीं.

७०. इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ।
यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ ६।१।१२
एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः ।
मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ ६।१।१३

सीतेचा शोध आणणाऱ्या ह्या वानराचें—मारुतीचें—त्यानें केलेल्या कार्यानुरूप प्रिय मी करूं शकत नाहीं, त्यामुळें माझें मन अत्यंत व्यथित होत आहे. तरीही माझें सर्वस्वभूत असें जें आलिंगन, तें ह्या समयीं ह्या महात्म्या हनुमंताला—मारुतीला—मी देत आहें.

७१. उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ।
वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ ३।४५।२९

हे मैथिलि (सीते) ! तूं माझें दैवत असल्यामुळें माझ्यानें तुला उत्तर देववत नाहीं. स्त्रियांनीं अनुचित भाषण करणें, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. (हें साहजिक आहे.)

७२. उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ ४।१।१२३

उत्साहयुक्त पुरुष कोणत्याही कार्यांत क्लेश पावत नाहींत.

७३. उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ ४।१।१२२

हे आर्या ! उत्साह हा (अत्यंत) बलवान् आहे. उत्साहाहून दुसरें श्रेष्ठ असें बल नाहीं. उत्साही पुरुषाला लोकांमध्यें दुर्लभ असें कांहींच नाहीं.

७४. उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।
धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥२।१०९।१२

सर्पापासून जशी लोकांना भीति असते, त्याचप्रमाणें असत्यवादी मनुष्यापासून लोकांना भीति असते. ज्यांत सत्य मुख्य आहे, असा जो धर्म, तोच लोकांत (सर्व इष्टप्राप्तीचें) मूळ आहे, असें सांगतात.

७५. उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३।२९।३

जो भूतमात्रांना उद्विग्न करितो, जो पापकर्मी व दुष्ट असतो, तो तीनही लोकांचा ईश्वर–प्रभु–झाला, तरी फार कालपर्यंत टिकणार नाहीं.

७६. उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४।८।२१

उपकाररूप फल हें मित्रत्वाचें लक्षण व अपकार करणें हें शत्रुत्वाचें लक्षण होय.

७७. उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ।
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४।२७।४५

वीर पुरुषावर कोणींही उपकार केला असतां, तो वीर पुरुष प्रत्युपकार करितोच. उपकार न जाणून प्रत्युपकार न करील, तर तो सत्त्वशील पुरुषांचा मनोभंग करितो.

७८. उपभुक्तं यथा वासः स्रजो वा मृदिता यथा ।
एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोऽपि निरर्थकः ॥३।३३।१९

उपभोगिलेलें वस्त्र, शुष्क झालेली पुष्पमाला, हीं जशीं निरर्थक होतात, त्याप्रमाणें राज्यापासून भ्रष्ट झालेला (राजा) समर्थ असूनही निरर्थक होय.

७९. उपशान्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया ।
अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥२।४८।३५

जेथील वैश्यजनांचे-व्यापाऱ्यांचे-व्यवहार बंद झाले आहेत, आणि लोकांचा हर्ष नाहींसा होऊन ते निराश्रय झाले आहेत, अशी अयोध्या नगरी, तारे लुप्त होऊन निस्तेज (दिसणाऱ्या) आकाशाप्रमाणें, झाली आहे.

८०. उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ ६।८।१२
उपाययोजनेंत कुशल अशा मनुष्यानें आळस टाकून शत्रूस जिंकावें.

८१. उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २।७५।४४
ज्याची अनुमति मिळवून आर्य–श्रीरामचंद्र–वनवासाला गेला, त्यास सकाळ-संध्याकाळीं निद्रा करणाऱ्याला जें पाप लागतें, तें लागावें.

८२. ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ॥ २।२६।२५
वैभवयुक्त पुरुषांस दुसऱ्याची स्तुति सहन होत नाहीं.

८३. एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।
अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ २।२०।३७
पुत्रा ! वंध्येला (मला संतति नाहीं, असा) एकच मानासिक शोक असतो; इतर कोणतेंही दुःख तिला असत नाहीं.

८४. एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥२।९५ प्र.।५३
अस्त्रानें एकांगहीन झालेलें जीवित मरणापेक्षां श्रेष्ठ होय.

८५. एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ।
शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥७।४०।२३
हे कपे ! तुझ्या एकेका उपकाराकरितां मी प्राण देईन. शेष राहिलेल्या उपकारांचे बद्दल आम्ही तुझे ऋणी राहूं.

८६. एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २।५२।२५
राजे लोक याकरितांच राज्य करितात कीं, (कामक्रोधादिविषयक प्रवृत्ति करणाऱ्या) कोणत्याही कृत्यांत आपला मनोभंग होऊं नये.

८७. एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ।
अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २।३९।२१
स्त्रियांचा असा स्वभाव असतो कीं, पूर्वी सुखाचा अनुभव घेऊन पुढें

अल्पही विपत्ति आली असतां, त्या (पतीला)दोष देतात, किंवा त्याचा त्यागही करितात.

८८. एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन ।
समस्थमनुरज्यन्ते विषमस्थं त्यजन्ति च ॥३।१३।५

स्त्रीसृष्टि निर्माण झाल्यापासून स्त्रियांचा स्वभावच असा दिसून येतो कीं, चांगल्या स्थितींत (पति) असल्यास त्या त्याचें अनुरंजन करितात. परंतु तो विषम-दरिद्री-स्थितींत असल्यास त्या त्याचा त्याग करितात.

८९. एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥२।१०७।१३

गुणवंत आणि बहुश्रुत असे अनेक पुत्र असावे, अशी इच्छा (मनुष्यानें) करावी. कारण, त्या एकत्र झालेल्या पुत्रांतून एखादा तरी (पितरांच्या स्वर्ग-प्राप्त्यर्थ) गयेला जाईल.

९०. ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥५।६४।१९

ऐश्वर्याच्या मदानें मत्त झालेला प्रत्येक इसम ' मीच (प्रभु) ' असें मानतो.

९१. ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ।
रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ५।३७।३

अत्यंत विपुल ऐश्वर्याच्या स्थितींत काय, किंवा महाभयंकर संकटाच्या स्थितींत काय, यम पुरुषास दोरीनें बद्ध करून आकर्षण करीत असतो.

९२. औरस्यानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ २।२६।३६

राजे लोक औरस पुत्रांचा, ते अहित करणारे असल्यास, त्याग करितात, आणि समर्थ अशा प्राकृत मनुष्यांचाही संग्रह करितात.

९३. कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ २।१००।३५

हे भरता ! स्वदेशांतील विद्वान्, हुशार, बुद्धिमान्, आज्ञेनुसार वागणारे आणि चतुर दूत तूं ठेविले आहेसना ?

९४. कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥२।१००।२२

हजारों मूर्खांचा त्याग करून एकाच पंडिताचा (सहवास) करण्याचें तूं इच्छितोस ना ? कारण, कोणत्याही कार्यासंबंधानें संकट आलें असतां पंडितच (तरणोपाय सुचवून) कल्याण करितो.

९५. कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ।
कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि॥२।१००।७५

हे राघवा (भरता) ! स्वादिष्ठ केलेले भोज्य पदार्थ तूं एकटाच भक्षण करीत नाहींस ना ? त्या पदार्थांची इच्छा करणाऱ्या मित्रांना तूं ते देतोस ना ?

९६. कच्चिदर्थं च कामं च धर्मं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्वरद सेवसे ॥२।१००।६३

हे वीरश्रेष्ठा ! तूं कालज्ञ आहेस, तसाच वरदही आहेस; तरी धर्म, अर्थ, काम या पुरुषार्थांचें तूं यथाविभाग यथाकालीं सेवन करितोस ना ?

९७. कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।
क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव ॥ २।१००।१९

हे राघवा ! जें अल्प यत्नानें साध्य होणारें व ज्याचें फल मोठें आहे, अशा कार्याचा निश्चय करून तें कार्य त्वरित करितोस ना ? त्या कामीं विलंब लावीत नाहींस ना ?

९८. कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम्॥ २।१००।५२

तुझे सर्व चाकर निर्भयपणें तुझ्या दृष्टीसमोर येत नाहींत ना ? किंवा त्या सर्वांना तूं बंदी केली नाहींस ना ? अशा संबंधांत (राजानें) मध्यम मार्ग धरिलेला बरा.

९९. कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ २।१००।१७

तूं निद्रावश होत नाहींस ना ? तूं योग्य कालीं जागृत होतोस ना ? उत्तररात्रीं द्रव्यप्राप्ति कोंणत्या उपायानें होईल, याचें चिंतन करितोस ना ?

१००. कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति॥२।१००।१८

तूं आपल्या स्वतःशींच एकटा अथवा अनेक मंडळीशीं मसलत करीत नाहींस ना ? तूं केलेली मसलत नगरांत सर्वत्र प्रसिद्ध होत नाहीं ना ?

१०१. कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान्परामृशेत् ॥ ३।५०।६

(प्रजापालनरूप) धर्माचे ठिकाणीं स्थित असणारा राजा परस्त्रीला कसा बरें स्पर्श करील ?

१०२. कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम्॥७।९।१०

सर्व मानी मनुष्यांना पोटीं कन्या येणें म्हणजे खरोखर दुःख होय.

१०३. कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः ।
यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ २।४५।१५

हे अश्वांनो ! तुम्ही विशेषेंकरून कर्णयुक्त प्राणी आहां, त्या अर्थी मागें फिरा. (बहिऱ्यांसारखें पुढें जाऊं नका.) आमची याचना तुम्ही जाणतच आहां.

१०४. कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ २।५६।२२

हे लक्ष्मणा ! चिरकाल जीविताची इच्छा करणाऱ्यांनीं वास्तुशांति करावी.

१०५. कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ।
तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ३।२९।४

हे राक्षसा ! प्राप्त झालेल्या क्रूर व दुष्ट सर्पाचा सर्व लोक वध करितात. त्याचप्रमाणें लोकविरुद्ध कर्म करणाऱ्याचाहि सर्व प्राण हरण करितात.

१०६. कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम् ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६।१२६।२

मनुष्य जीवंत राहिल्यास, शंभर वर्षांनीं कां होईना, त्याला आनंद प्राप्त होतो, ही लोकप्रसिद्ध म्हण कल्याणप्रद आहे, असें मला वाटतें.

१०७. कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ।। २।६३।८

जो कोणी आम्रवन तोडून पलाश वृक्षांचें सिंचन करितो, व त्या पळसांचें पुष्प पाहून फळही तसेंच मिळेल, अशी आशा करितो, तो फलप्राप्तिकालीं शोक पावतो.

१०८. कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ।
न तु मे मनसा किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ।। ५।११।४२

परपुरुष आपणाला पाहील, अशी यत्किंचितही शंका ज्यांच्या मनांत नाहीं, अशा रावणस्त्रिया मीं पाहिल्या, परंतु माझ्या मनावर त्याचा कांहींच विकार-परिणाम-झाला नाहीं.

१०९. कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तत् ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ।।२।१०९।२१

मनुष्य प्रथमतः अंतःकरणांत पापकर्माचा निश्चय करितो; नंतर त्या पापाचा जिव्हेनें उच्चार करितो, व तदनंतर देहानें त्याचें आचरण करितो, असें तीन प्रकारचें पापकर्म आहे.

११०. कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ।।
६।८८।१४

जो कृति करून कार्यांच्या पार जातो, तो बुद्धिमान् होय.

१११. कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते।।७।५३।२४

कार्यार्थी लोकांचा कलह म्हटला म्हणजे राजांना दोषास्पद होतो.

११२. कार्ये कर्मणि निर्वृत्ते यो बहून्यपि साधयेत् ।
पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ।। ५।४१।५

मुख्य कार्य सिद्धीला गेलें असतां, त्या पूर्वकार्यास विरोध न येईल, अशा रीतीनें दुसरींही बहुत कार्यें जो करितो, तोच कार्य करण्याविषयीं योग्य होतो.

११३. कालो हि दुरतिक्रमः ।। ३।६८।२१

कालाचें अतिक्रमण करणें ही गोष्ट दुःसाध्य आहे.

११४. किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ २।३०।३

हे रामा ! माझा पिता मिथिलापति विदेहराज - जनक - यास, आकृतीनें मात्र पुरुष, परंतु वस्तुतः स्त्री अशा तुम्हां जांवयांची प्राप्ति होऊन काय बरें वाटलें असेल ?

११५. कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥७।४५।१३

सर्व महात्म्यांचा उत्तम आरंभ म्हणजे कीर्तीकरितांच होत असतो.

११६. कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥२।१०९।४

पुरुष कुलीन आहे, कीं अकुलीन आहे; वीर आहे किंवा अधीर आहे; पवित्र आहे कीं अपवित्र आहे, हें त्याच्या चारित्र्यावरून कळून येतें.

११७. कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ।
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २।४०।२४

सूर्याची प्रभा जशी मेरुपर्वताचा कधींच त्याग करीत नाहीं, त्याप्रमाणें धर्माचे ठिकाणीं रत होत्साती धन्य सीता छायेप्रमाणें सर्वदा पतीच्या मागें असते.

११८. कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां हि दूषकः ॥ ४।३८।२६

पुरुषांमध्यें तोच धर्मनाशक होय, जो केलेल्या उपकाराची फेड प्रत्युपकारानें करीत नाहीं.

११९. कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥४।३०।७३

जे स्वतः कृतार्थ होऊन कृतकार्य न झालेल्या आपल्या मित्रांच्या उपयोगी पडत नाहींत, त्या कृतघ्नांस मेल्यावर श्वानादि मांसभक्षक पशु सुद्धां भक्षण करीत नाहींत.

१२०. कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ५।१।१०६

उपकाराची प्रत्युपकारानें फेड करावी, हा सनातन धर्म होय.

१२१. कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ६।१६।८

सर्व भयांपेक्षां ज्ञातिभय हें अत्यंत कष्टकारक आहे, हें आम्हांला ठाऊक आहे.

१२२. कैकेयि मामकाङ्गानि मा स्प्राक्षीः पापनिश्चये ।
नहि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या नच बान्धवी॥२।४२।६

पापनिश्चये कैकेयि ! माझ्या अंगांला स्पर्श करूं नकोस. तूं माझी भार्या नाहींस; तुझा माझा आप्तसंबंधही कांहीं नाहीं. तुला मी पाहूं इच्छीत नाहीं.

१२३. कोपं न गच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ ५।५२।१६

सत्त्वशील मनुष्य कधींही कोपवश होत नाहींत.

१२४. क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५।५५।४

क्रुद्ध झाला असतां कोण बरें पाप करणार नाहीं ? क्रुद्ध (पुरुष) गुरूंचाही वध करील. क्रुद्ध मनुष्य आपल्या कठोर भाषणानें साधूंनाही टाकून बोलेल.

१२५. क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः ।
क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोऽपकर्षति ॥
॥ ७।५९ प्र. २।२१

क्रोध हा प्राणहरणकर्ता शत्रु होय. क्रोध हा मित्रमुख शत्रु–हितशत्रु–आहे. क्रोध अत्यंत तीक्ष्ण असा खड्ग आहे. क्रोध हा सर्वनाशक आहे.

१२६. क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु नियतात्मनाम् ।
धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ ३।९।२६

क्षत्रिय वीरांचा धर्म म्हटला म्हणजे वनांत राहून मनोनिग्रह करणाऱ्या पीडित जनांचें धनुष्याच्या साह्यानें रक्षण करणें, हा होय.

१२७. क्षत्रियाणामिह धनुर्हुताशस्येन्धनानि च ।
समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ ३।९।१५

अग्नीचें तेज काष्ठाचे योगानें या लोकीं जसें वृद्धिंगत होतें, त्याप्रमाणें क्षत्रियांजवळ असलेलें धनुष्य, त्यांच्या तेजोबलाची वृद्धि करितें.

१२८. क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३।१०।३

(दुःखितांचा) आर्तनाद होऊं नये, एवढ्याचकरितां क्षत्रियांकडून धनुष्य धारण केलें जातें.

१२९. क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ६।१०९।१९

क्षत्रिय रणांगणावर पडला असतां, त्याजबद्दल शोक करूं नये, ही निश्चित गोष्ट आहे.

१३०. क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ।
असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने॥६।२१।२०

क्षमाशील अशा मला हा समुद्र (आपला पराजय करण्याचे कामीं) असमर्थ समजतो, त्या अर्थी अशा समुद्राविषयीं (माझ्या मनांतील) जी क्षमा तिला धिक्कार असो.

१३१. गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ।
नान्वेतुमुत्सहे वीर तव मार्गमरिंदम ॥ ६।१२८।५

घोड्याच्या गतीचें अनुसरण करण्यास ज्याप्रमाणें गर्दभ उत्साह पावत नाहीं, किंवा हंसाच्या गतीचें अनुसरण करण्यास कावळा उत्साह पावत नाहीं, त्याप्रमाणें हे शत्रुदमना वीरा ! तुझ्या (प्रजारक्षण) मार्गाचें अनुसरण करण्यास मी उत्साह पावत नाहीं.

१३२. गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २।६१।२४

हे राजा ! स्त्रियांना पहिली गति म्हणजे पति ही होय. त्यांची दुसरी गति म्हणजे पुत्र, आणि तिसरी गति म्हटली म्हणजे ज्ञाति होत. त्यांना चवथी गति म्हणून नाहीं.

१३३. गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ॥ २।९।५४

हे कल्याणि ! उदक निघून गेल्यावर सेतु–धरण–बांधून काय उपयोग होणार ?

१३४. गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥६।६५।३

शूर लोक, निर्जल मेघांप्रमाणें, व्यर्थ गर्जना करीत नसतात.

१३५. गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत्॥२।१०५।२३

गात्रांच्या ठिकाणीं वळया पडल्या, मस्तकावरील कैंस शुभ्र झाले; असा जरेनें पुरुष जीर्ण झाला. तो कोणत्या उपायानें ति(जरे)चा परिहार करणार बरें?

१३६. गायन्ति केचित्प्रहसन्ति केचि-
न्नृत्यन्ति केचित्प्रणमन्ति केचित् ।
पठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्
प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ ५।६१।१६

कित्येक (वानर) गाऊं लागले, कित्येक हसूं लागले, कित्येक नाचूं लागले, कित्येक प्रणाम करूं लागले, कित्येक पठण करूं लागले, कित्येक संचार करूं लागले, कित्येक उड्या मारूं लागले, तर कित्येक बडबड करूं लागले.

१३७. गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा ।
निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः॥६।८७।१५

परकी जन गुणी असला, आणि स्वजन निर्गुणी असला, तरी निर्गुणी स्वजन हाच श्रेष्ठ होय. कारण, जो शत्रु तो (सर्वदा) शत्रुच असावयाचा.

१३८. गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ २।६३।७

कोणतेंही काम हातीं घेतलें असतां तद्विषयक अर्थाचा चांगलेवाईटपणा, तसेंच त्याचें फल अथवा दोष यांचा जो विचार करीत नाहीं, तो केवळ बाल होय, असें म्हटलें आहे.

१३९. गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम्॥२।२१।१३

कार्याकार्यविचार न जाणणारा, दुर्मार्गाला लागलेला, व गर्विष्ठ, अशा गुरूसही दंड करणें योग्य होय.

१४०. गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विचक्षणाः ।
ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥५।५२।८

तुझ्यासारखे शहाणे लोक जर क्रोधाधीन होतात, तर मग शास्त्रज्ञानसंपादन म्हणजे केवळ वृथा श्रम होय.

१४१. गोघ्ने चैव सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥४।३४।१२

गोहत्या करणाराला, सुरापान करणाराला, चोराला, व्रतभंग करणाराला, विद्वानांनीं निष्कृति सांगितली आहे; परंतु कृतघ्नाला निष्कृति नाहीं.

१४२. गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि हीना रामेण लक्ष्मण ।
आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः॥३।४५।३७
पिबामि वा विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
न त्वहं राघवादन्यं कदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३।४५।३८

हे लक्ष्मणा ! रामविरहित मी गोदावरींत प्रवेश करीन, गळफांस घेईन, किंवा उंच प्रदेशावरून खालीं उडी टाकून जीव देईन. नाहींतर तीक्ष्ण विषाचें मी सेवन करीन, अथवा अग्निप्रवेश करीन. राघवावांचून अन्य पुरुषास मी कधींही स्पर्श करणार नाहीं.

१४३. गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च ।
तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ १।२६।५

गोब्राह्मणांच्या हिताकरितां, देशाच्या हिताकरितां, तसेंच अपरिमित तपःसंपत्तियुक्त जे आपण त्या आपल्या (संतोषरूप) हिताकरितां मी आपलें वचन करण्यास सिद्ध झालों आहें.

१४४. चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम्॥२।१०६।२२

चारही आश्रमांमध्यें गृहस्थाश्रम हाच उत्तम होय.

१४५. चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ २।४७।१८

त्या विमनस्क जनांना चंद्रहीन आकाशाप्रमाणें, किंवा उदकविरहित समुद्राप्रमाणें, तें नगर आनंदरहित दिसलें.

१४६. चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ।
युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ ६।२९।२२

शहाण्या राजांनीं चारांकडून-हेरांकडून-ज्याची माहिती मिळविली आहे, असा शत्रु युद्धभूमीवर प्राप्त झाला असतां, अल्प प्रयत्नानें नाश पावतो.

१४७. छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्ता वाग्नौ प्रदीपिता ।
रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥५।२६।१०

मी (रज्जूप्रमाणें) छिन्न झाल्यें, (भिंतीप्रमाणें) भिन्न झाल्यें, (घटाप्रमाणें) फुटून गेल्यें, (भाजलेल्या मांसाप्रमाणें)दग्ध झालें, किंवा अग्नीकडून (गृहाप्रमाणें) प्रदीप्त झाल्यें, तरी रावणास भजणार नाहीं. तुमच्यांशीं दीर्घ काल भाषण करून मला काय करावयाचें आहे ?

१४८. जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ।
हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥६।१६।३

हे राक्षसा ! सर्व लोकांत ज्ञातींचा स्वभाव कसा असतो, तें मला ठाऊक आहे. आपल्या ज्ञातिजनांवर संकट आलें असतां ह्या ज्ञाति आनंद पावतात.

१४९. जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च॥२।२४।२१

पति हें जीवंत स्त्रीचें दैवत आहे, त्याप्रमाणें तो तिचा प्रभुही आहे.

१५०. जीवेच्चिरं वज्रधरस्य पश्चा-
च्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ।
न मादृशीं राक्षस धर्षयित्वा
पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ ३।४८।२४

हे राक्षसा ! अप्रतिम सुंदर अशा इंद्राणीचें धर्षण करणारा इंद्राच्या मागें (कदाचित्) चिरकाल जगेल, परंतु अमृतप्राशन करणारा असलास, तरी मजसारख्या स्त्रीचें धर्षण करणाऱ्या तुझी मृत्यूपासून सुटका होणार नाहीं.

१५१. जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ।
धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ६।१०७।७

ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामानें रावणास जिंकावें, व रावणानें (आपण) मरावें, असा निश्चय करून स्ववीर्याचें सर्वस्व त्यांनीं त्या कालीं युद्धांत दाखविलें.

१५२. ज्येष्ठो भ्राता पिता वापि यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः ॥४।१८।१३

जो धर्ममार्गानुसार वर्तन करितो, त्याचा ज्येष्ठ बंधु, पिता आणि विद्यादान करणारा गुरु, हे पितर होत, असें जाणावें.

१५३. तडित्पताकाभिरलंकृताना-
मुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां
रणोत्सुकानामिव वानराणाम् ॥ ४।२८।३१

ज्यांकडून गंभीर आणि मोठा शब्द उच्चारला जात आहे, अशीं हीं विद्युल्लतारूप पताकांनीं शोभणारीं मेघांचीं रूपें युद्धार्थ उत्सुक झालेल्या वानरांसारखीं शोभत आहेत.

१५४. ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ २।९९।४१

नंतर सूर्य आणि चंद्र हे जसे आकाशांत शुक्र आणि बृहस्पति यांच्याशीं संयुक्त होतात-भेटतात, त्याप्रमाणें ते राजपुत्र-रामलक्ष्मण-अरण्यांत सुमंत (प्रधान), आणि गुह यांना भेटले.

१५५. तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्
स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ २।१०६।३४

रामाच्या अंगचें (पितृवचनपालनरूप) अद्भुत स्थैर्य पाहून लोकांना दुःख झालें, तसाच हर्षही झाला. रामचंद्र अयोध्येला येत नाहीं, म्हणून दुःख झालें, त्याप्रमाणें त्याच्या प्रतिज्ञेची स्थिरता पाहून त्यांना हर्ष झाला.

१५६. तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ २।१८।३०

देवि (कैकेयि) ! राजाच्या मनांत जो कांहीं अभिप्राय असेल, तो सांग. राम कधींही (परस्परविरुद्ध) दोनदां बोलत नसतो.

१५७. तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ।
हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत्॥६।५।७

(राक्षस) हरण करून नेत असतां प्रिया (सीता) 'हा नाथ' म्हणून मला जें बोलली, तें हृदयांतील प्यालेल्या विषाप्रमाणें माझ्या शरीरावयवांस दग्ध करीत आहे.

१५८. तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति ।
क्रोधेन सर्वं हरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥
॥ ७।५९ प्र. २।२२

मनुष्य जें कांहीं तप करितो, यजन करितो, अथवा दान देतो, त्या सर्वांचा क्रोध नाश करितो; म्हणून क्रोधाचा त्याग करावा.

१५९. तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ७।८४।९

तप हें परम कल्याण करणारें आहे; इतर सुख मोह करणारें आहे.

१६०. तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः ।
मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम्॥४।५९।९

गंधर्वांची कामवासना तीक्ष्ण असते, सर्पांचा कोप तीक्ष्ण असतो, मृगांचें भय तीक्ष्ण असतें, त्याप्रमाणें आमची-पक्ष्यांची-क्षुधा तीक्ष्ण असते.

१६१. तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ।
व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम्॥३।३३।१५

जो (आपल्या प्रधानादिकांशीं) कठोरपणानें वर्ततो, त्यांस वेतन वगैरे स्वल्प प्रमाणानें देतो, जो उन्मत्तपणें वागतो, गर्व धारण करितो, गुप्तपणें लोकांचें अहित करितो, अशा राजावर संकट आलें असतां, त्याच्या संरक्षणाकरितां कोणीही-त्याचे स्वजनही-धांवून येत नाहींत.

१६२. त्वद्विधा न हि शोचन्ति सततं सर्वदर्शनाः ।
सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः॥ ३।६६।१४

हे रामा ! तुझ्यासारखे सर्वज्ञानसंपन्न लोक, केवढींही मोठीं संकटें आलीं, तरी विषादरहित असतात. कधींही शोक करीत नाहींत.

१६३. त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ।
ज्ञातव्यं तं न जानीषे कथं राजा भविष्यसि॥३।३३।८

हे राक्षसा! तुझा बालभाव अजून गेला नाहीं. तूं बुद्धिहीन आहेस. जें जाणण्यास योग्य तें तूं जाणत नाहींस. तूं राजा कसा होणार?

१६४. त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा३।४७।३७

तूं तर कोल्हा असून दुर्लभ अशा सिंहपत्नीची-माझी-इच्छा करीत आहेस; सूर्यापासून सूर्यप्रभा वेगळी करून स्पर्श करणें जसें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें तूं मला स्पर्श करणें ही गोष्ट शक्य नाहीं.

१६५. दण्ड एव परो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ।
धिक्क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा॥६।२२।४६

(अकृतज्ञ अनुपकारी पुरुषाला) दंड करणें, ही गोष्ट पुरुषाची मोठी कार्यसिद्धि घडवून आणणारी आहे, असें मला वाटतें. अकृतज्ञाला क्षमा करणें, सामोपचाराच्या गोष्टी सांगणें, किंवा दान करणें, हें धिक्कारास्पद आहे.

१६६. दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ।
अपि जीवितहेतोर्हि रामः सत्यपराक्रमः ॥ ५।३३।२५.

(राम) दान करील, प्रतिग्रह करणार नाहीं; सत्यभाषण करील, असत्य बोलणार नाहीं. किंबहुना जीविताचाही त्याग करील, परंतु सत्य सोडणार नाहीं.

१६७. दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ।
तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ५।२४।९.

माझा भर्ता, मग तो दीन असो, अगर राज्यहीन असो, तो मला पूज्य आहे. ज्याप्रमाणें सुवर्चला ओषधि सूर्याच्या ठिकाणीं अनुरक्त असते, त्याप्रमाणें मी त्या (रामा) च्या ठिकाणीं अनुरक्त आहें.

१६८. दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ २।२१।१७

हे देवि ! प्रज्वलित अग्नींत, अथवा अरण्यांत जर राम प्रवेश करील, तर त्याच्या पूर्वी मीही तेथें प्रवेश करीन, हें पक्कें समज.

१६९. दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ४।८।४०

दुःखी असो, अगर सुखी असो, मित्राला मित्रच गति होय.

१७०. दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥२।७३।३

राजाला ठार मारून व रामाला तपस्वी करवून, व्रणावर क्षाराचें सिंचन करावें, त्याप्रमाणें तूं माझ्या दुःखावर दुःखाची डागणी दिली आहेस.

१७१. दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ॥
७।५९ प्र.३।२२

दुर्बल व अनाथ यांचें बल म्हटलें म्हणजे राजा होय.

१७२. दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ २।१८।१३

सदा सुख मिळणें म्हणजे दुर्लभ होय.

१७३. दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ।
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४।१८।४२

हे वानरश्रेष्ठा ! दुर्लभ असा धर्म, आणि ऐहिक अभ्युदयकारक जीवित यांचे दाते राजे होत, यांत संशय नाहीं.

१७४. दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।
स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २।११७।२४

वाईट आचरणाचा, कामवश झालेला, किंवा धनहीन असा जरी पति असला, तरी तो आर्यस्वभावाच्या स्त्रियांना परम दैवतच होय.

१७५. दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यदृश्यतः ।
नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति॥५।२६।३९

चांगली वस्तु दृष्टीसमोर असली म्हणजे तिजसंबंधी प्रीति उत्पन्न होते. ती दृष्टीस पडेनाशी झाली, म्हणजे तिजविषयीं प्रेमबुद्धि राहात नाहीं. (हें सर्वत्र खरें नाहीं.) कृतघ्न असतात, तेच दूरगत सुहृदांना विसरतात, राम सुहृज्जनांना कधींही विसरत नाहीं.

१७६. दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ।
कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ ७।४८।२२

हे निष्पापे (सीते) ! तुझें रूप मीं पूर्वी पाहिलेलें नाहीं. तुझे चरण केवळ मीं पाहिलेले आहेत. ह्या वनांत राम विरहित तुला मी कशी बरें अवलोकन करूं ?

१७७. दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् ।
आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ५।६४।४३

हनुमंताच्या तोंडून आपण देवी (सीता) पाहिली, असें अमृततुल्य वचन ऐकून लक्ष्मणाला व रामाला परम हर्ष झाला.

१७८. देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६।६३।६

असंस्कृत अग्नीचे ठिकाणीं जशीं हविर्द्रव्यें दूषित होतात, त्याप्रमाणें देश-कालरहित, विपरीत केलेलीं कर्में दूषित होतात.

१७९. देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः॥ ६।१०१।१४
किंतु राज्येन दुर्धर्ष लक्ष्मणेन विना मम ।
कथं वक्ष्याम्यहं त्वम्बां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥
६।१०१।१५

देशोदेशीं बायका मिळतील, देशोदेशीं बांधव मिळतील; परंतु सख्खा बंधु कोणत्याही देशांत (कोठेंही) मिळेल, असें मला वाटत नाहीं. हे दुर्जया (सुषेणा)! आतां मला लक्ष्मणावांचून राज्य तरी घेऊन काय करावयाचें आहे? पुत्रवत्सल सुमित्रामातेला मीं आतां काय बरें सांगावें ?

१८०. दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ ७।९५।१०

स्त्रीचें दैवत म्हणजे पति होय.

१८१. दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ २।२३।१८

जो पुरुष आपल्या पराक्रमानें दैवाचा निरास करण्यास समर्थ असतो, त्याचा दैवानें कार्यनाश झाला, तरी तो दुःखी होत नाहीं.

१८२. द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ।
एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥६।३६।११

मी द्विधा भग्न झालों, तरी चालेल; परंतु कोणापुढें असा लवणार नाहीं. हा माझ्या अंगचा दोष असेल. कारण, कोणालाही स्वभाव सोडणें शक्य नाहीं.

१८३. धनत्यागः सुखत्यागो देशत्यागोऽपि वानघ ।
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ४।८।९

हे निष्पापा! तशा प्रकारचा स्नेह पाहून, त्या स्नेह्याकरितां द्रव्याचा, सुखाचा किंवा देशाचाही त्याग केला जातो.

१८४. धन्याः खलु महात्मानो ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ।
निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ।। ५।५५।३

प्रदीप्त अग्नीला उदकानें निरुद्ध करावें, त्याप्रमाणें जे महात्मे उत्पन्न झालेल्या कोपाचें मनानें निवारण करितात, ते धन्य होत.

१८५. धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते ।
विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ।। ४।३८।२१

जो धर्म, अर्थ आणि काम यांचें कालविभागानें त्या त्या काळीं सेवन करितो, तोच हे कपिश्रेष्ठ वीरा! राजा होय.

१८६. धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ।
अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ।।४।३३।४७

उपकाराबद्दल प्रत्युपकार न करणाऱ्याच्या हातून मोठा धर्मलोप होतो. त्यामुळें गुणवान् मित्राच्या मैत्रीचा नाश होऊन मोठा अर्थलोपही होतो.

१८७. धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ।
त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ।।६।८७।२२

हातांतून सर्पास टाकिलें असतां जसें सुख होतें, त्याचप्रमाणें धर्मभ्रष्ट पापमति पुरुषाचा त्याग केला असतां सुख होतें.

१८८. धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ।
धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ।। ३।९।३०

धर्मापासून अर्थलाभ होतो, धर्मापासून सुख होतें. धर्मापासून सर्व कांहीं प्राप्त होतें. हें जग म्हणजे धर्माच्या आश्रयावर आहे.

१८९. धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् ।
धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ।।
।। ७। ५९ प्र. २।१५

सर्वभयविनाशक राजाला धर्मानें राष्ट्रप्राप्ति होते. त्यानें धर्मानें (प्रजा)-पालन करावें. धर्माचे योगानेंच रक्षणकर्तृत्व प्राप्त होतें.

१९०. धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥२।२१।४१

लोकांमध्यें धर्म हा अत्यंत श्रेष्ठ आहे, आणि धर्माच्याच ठिकाणीं सत्य प्रतिष्ठित आहे.

१९१. धर्मो हि श्रूयते पक्ष अमराणां महात्मनाम् ।
अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च राक्षस ॥ ६।३५।१४

हे राक्षसा ! धर्म हा महात्म्या देवांचा पक्ष आहे, आणि अधर्म हा राक्षस आणि असुर यांचा पक्ष आहे, असें सांगितलें आहे.

१९२. धर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ ५।६३।३०

हे वानर कृतकार्य असल्यामुळें, त्यांची दांडगाई आणि त्यांच्या चेष्टा क्षम्य आहेत.

१९३. धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्॥७।५९।प्र.२।७

धारणामुळें ' धर्म ' असें नांव प्राप्त झालें आहे. प्रजा धर्मानें धारण केल्या जातात, याच कारणास्तव सर्व चराचरात्मक त्रैलोक्याचें धारण धर्म करीत असतो.

१९४. धारणाद्विद्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन्प्रजाः ।
तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः।७।५९प्र.२।८

शत्रूंचें-अधर्माचें नियमन करून व न्यायाला अनुसरून धर्म प्रजांचें अनुरंजन करीत असतो. असा जो धर्म त्यासच ' धारण ' असें निश्चित म्हटलें आहे.

१९५. धिगस्तु परवश्यताम् ॥ ५।२५।२०

परवशतेचा धिक्कार असो.

१९६. धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।
न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम्॥२।१२।१००

ज्या स्वार्थपरायण लबाड स्त्रिया आहेत, त्यांना धिक्कार असो. सर्व स्त्रियांविषयीं मी बोलत नाहीं. भरताच्या मातेला मात्र माझें बोलणें लागू आहे.

१९७. धुरमेकाकिना न्यस्तां वृषभेण बलीयसा ।
किशोरवद्गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ६।१२८।३

ज्याप्रमाणें एकाद्या बलिष्ठ बैलानें आपल्या खांद्यावरील जोखडाचा मोठा भार (जवळील) कोंवळ्या गोऱ्ह्यावर लादला असतां तो त्या वत्साच्यानें वाहवत नाहीं, तसा मी हा मोठा राज्यभार वाहण्यास उत्साह पावत नाहीं.

१९८. धृतिप्रवालः प्रसभाग्र्यपुष्प-
स्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ।
रणे महात्राक्षसराजवृक्षः
संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ६।१०९।१०

ज्याचा अंकुर म्हणजे धैर्य, हठ हें ज्याचें श्रेष्ठ पुष्प, तप हें ज्याचें बल, शौर्यही ज्याचें बळकट मूळ असा हा मोठा राक्षसराजरूप वृक्ष रणक्षेत्रावर रामरूप वायूनें मोडून टाकिला आहे.

१९९. न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४।३६।११

ज्याच्यापासून अपराध घडत नाहीं, असा कोणी नाहीं.

२००. न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।
न मित्रज्ञातिसम्बन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ४।२५।७

कालाला बंधुत्व नाहीं; त्याला कोणत्याही कारणाची गरज लागत नाहीं; त्याला फिरविण्यास पराक्रम समर्थ होत नाहीं; मित्र व ज्ञातिजन यांचा संबंधही त्याला लागत नाहीं; तो कोणाच्या इच्छाधीन राहात नाहीं.

२०१. न कालादुत्तरं किंचित्परं कर्म उपासितुम् ॥ ४।२५।३

कालाचें अतिक्रमण झालें असतां कोणतेंही विहित कर्म करणें अशक्य होय.

२०२. न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ।
मयाधिका वा तुल्या वा तत्तु मोहान्न बुध्यसे॥६।१११।२८

ही मैथिली-सीता-कुलीनपणांत, रूपांत, अगर दक्षतेंत माझ्यापेक्षां अधिक नाहीं, किंवा मजशीं तुल्यही नाहीं. तूं मात्र मोहानें हें जाणत नाहींस.

२०३. न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ।
त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ७।४८।८

हे लक्ष्मणा ! जान्हवीच्या-गंगेच्या-जलांत मी आज प्राणत्याग करीत नाहीं. तसें केल्यास (मी गर्भवती असल्याकारणानें) पतीचा राजवंश नष्ट होईल.

२०४. नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्त—
स्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ।
मदात्कपिं ते कपयः समन्ता-
न्महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ ५।६१।२४

(दधिमुख) वानराला त्या मदोन्मत्त वानरांनीं नखांनीं टोंचून, दांतांनीं दंश करून व तळहातांच्या आणि पायांच्या प्रहारांनीं मृतप्राय करून तें विशाल वन चारी बाजूंनीं निर्विषय—मद्यरहित—केलें.

२०५. न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ५।६८।१९

महातेजस्वी लोक मोठ्या कामांत कधींही श्रम पावत नाहींत.

२०६. न च पश्यामि सदृशं पृथिव्यां तव किंचन ।
सदृशं यत्प्रियाख्याने तव दत्त्वा भवेत्सुखम् ॥६।११३।१९

(हे मारुते !) तूं जी प्रियवार्ता कथन केलीस, त्याबद्दल योग्य देणगी तुला देऊन सुख पावेन, अशी एकही वस्तु पृथ्वीवर मला दिसत नाहीं.

२०७. न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥२।५३।३१

हे राघवा ! तुजविरहित सीता, आणि मीही, जलांतून काढलेल्या माशाप्रमाणें मुहूर्तभर—थोडा वेळही—जगणार नाहीं.

२०८. न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते ।
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव ॥ ४।२२।२३

तूं (त्यावर) अत्यंत प्रेमही करूं नये, किंवा अप्रेमही दाखवूं नये. ह्या दोनही गोष्टी महादोषावह आहेत. म्हणून तूं मध्यम स्थितीनें रहा.

२०९. न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ।
ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥३।२९।७

ज्यांचीं मुळें छिन्न झालीं आहेत, असे वृक्ष वांचत नाहींत; त्याप्रमाणें जे क्रूर असून पापकर्मे करणारे असतात, व तेणेंकरून लोकनिंदेस पात्र झालेले असतात, त्यांस ऐश्वर्य प्राप्त झालें, तरी त्याचा ते चिरकाल उपभोग घेऊं शकत नाहींत.

२१०. न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् ।
सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ३।२९।९

हे राक्षसा! विषभोजन करणाराला जसें त्याच्या कर्माचें तत्काल फल मिळतें, त्याप्रमाणें पापकर्माचें फल (मनुष्याला) फार विलंब न लागतां-त्वरित-मिळतें.

२११. न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पो वा व्याहतः पदा ।
अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यथात्मा दुरनुष्ठितः॥७।५९ प्र.२।२५

दुर्विनीत आत्म्याकडून–स्वतःच्या दुराचारामुळें-जें नुकसान होतें, तें तीक्ष्ण खड्ग करीत नाहीं, पायानें तुडविलेला सर्प करीत नाहीं, किंवा नित्य क्रुद्ध असा शत्रुही करूं शकत नाहीं.

२१२. न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ।
यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विमर्शनात् ॥३।५०।८

ज्या कर्माबद्दल दुसरे लोक निंदा करितील, तें कर्म शहाण्या मनुष्यानें आचरूं नये. स्वस्त्रीप्रमाणें परस्त्रियांचेंही परस्पर्शापासून रक्षण करावें.

२१३. न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः।
स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत्॥२।२१।५

या लोकामध्यें कोणी मनुष्य, मग तो अत्यंत शत्रु असो, अगर (कांहीं पातकामुळें) हद्दपार केलेला असो, ह्या (रामचंद्राचे) परोक्षही दोष कथन करील, असा मला दिसत नाहीं.

२१४. न तु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ।
कालोऽप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥३।४९।२७

असद्वृत्त पुरुषाच्या (अन्याय) कर्माचें फल ताबडतोब मिळत नसतें. धान्य पिकण्यास जसा विलंब लागतो, त्याप्रमाणें अन्यायकर्माचें फळ मिळण्यास काल सहाय होतो–विलंब लागतो.

२१५. न ते मनुष्या देवास्ते ये चारु शुभकुण्डलम् ।
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ २।६४।६८

रामचंद्राचें सुंदर कुंडलमंडित मनोहर मुख पंधरा वर्षांनीं जे पुनः पाहातील, ते मनुष्य नव्हेत, तर साक्षात् देव होत.

२१६. न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ २।४२।३४

हे कौसल्ये ! तूं मला दिसत नाहींस. तूं मला आपल्या हस्तानें स्पर्श कर बरें ! माझी दृष्टि रामाच्या बरोबर गेली आहे, ती त्यापासून निवृत्त होत नाहीं.

२१७. न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् ॥ २।३९।५

काल प्राप्त झाल्याशिवाय देहापासून जीवित नष्ट होत नाहीं.

२१८. न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो ।
दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ ५।५२।१४

दूताचा वध करणें, ह्या गोष्टीचा सज्जनांनीं निर्बंध केला आहे. दूताला इतर दंड सांगितले आहेत.

२१९. न देशकालौ हि यथार्थधर्मा–
ववेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ४।३३।५५

कामप्रेमी मनुष्य देशकाल जाणत नाहीं; त्याप्रमाणें अर्थ आणि धर्म यांनाही तो जाणत नाहीं.

२२०. न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे ।
मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ ३।५३।१७

मृत्युकालीं मनुष्य अपथ्य वस्तूंचें सेवन करीत असतो, त्याप्रमाणें तूं आपलें कल्याण व हित कशांत आहे, हें जाणत नाहींस.

२२१. नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि ।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥२।१०५।२४

सूर्योदय झाला असतां मनुष्य आनंदित असतात, आणि दिवस अस्ताला गेला असतांही आनंदी असतात. आपल्या जीविताचा नाश होत आहे, हें ते जाणत नाहींत.

२२२. न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ २।६१।१६

अन्यानें भक्षण करून शेष राहिलेलें मांस व्याघ्र भक्षण करूं इच्छित नाहीं, त्याप्रमाणें (हा) पुरुषश्रेष्ठ दुसऱ्यानें उपभुक्त जें (राज्य), त्याचा स्वीकार करणार नाहीं.

२२३. न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन ॥ ५।५२।११

हे शत्रुनाशना ! पाप्याचा वध करण्यांत पाप कधींही लागत नाहीं.

२२४. न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥२।२७।६

इहलोकीं, आणि परलोकींही स्त्रियांस पिता, पुत्र, आत्मा–स्वतः ती, माता, किंवा सख्या ह्यांतून एकही गति नसून त्यांची गति म्हणजे एक पतिच होय.

२२५. न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः॥३।१६।३४

मनुष्यें पित्याच्या स्वभावाचें अनुकरण न करितां मातेच्या स्वभावाचें अनुकरण करितात, म्हणून लोकांत प्रसिद्धि आहे, ती भरतानें खोटी करून दाखविली.

२२६. न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥२।२२।८

मीं बुद्धिपूर्वक अगर अज्ञानानें आयांचें, अगर पित्याचें, थोडें तरी कधीं अप्रिय केलें आहे, असें मला स्मरत नाहीं.

२२७. न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च ।
एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ॥ ६।५।५

प्रिया दूर झाली म्हणून मला शोक नाहीं, किंवा तिचें शत्रूनें हरण केलें म्हणूनही मला दुःख नाहीं; परंतु हिचा आयुष्यकाल फुकट जात आहे, म्हणून मला दुःख होत आहे.

२२८. नयनाभ्यां प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा ।
व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः॥ ३।३३।२१

राजा नेत्र झांकून निजतो, तरी तो नीतिरूप नेत्रांनीं जागाच असतो. ज्या राजाचा क्रोध आणि प्रसाद फलरूपानें व्यक्त असतात, तोच राजा जनांना पूज्य होतो.

२२९. न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ २।९४।३

हे कल्याणि ! हा रमणीय पर्वत पाहून माझ्या मनाला राज्यभ्रंश अगर सुहृदांचा विरह, ह्या गोष्टी दुःखदायक होत नाहींत.

२३०. न रामः परदारान्स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥२।७२।४८

तो राम परस्त्री नेत्रांनींही कधीं पाहत नाहीं.

२३१. नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥४।२८।३

समुद्राचें जल सूर्यकिरणांनीं प्राशित करून आज आकाश (कार्तिकादि) नऊ महिनेपर्यंत धारण केलेला, सर्व लोकांस जीवनभूत, असा (जल)गर्भ प्रसवत आहे.

२३२. न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो ।
न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ॥ ६।७१।५९

केवळ भाषणानें तूं श्रेष्ठ होणार नाहींस. बडबड करण्यानें कोणी सत्पुरुष होत नसतात.

२३३. न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तरः ।
विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ४।६४।९

अंतःकरणांत विषाद बाळगूं नये. विषाद हा मोठा दोष आहे. पिलाला जसा क्रुद्ध झालेला सर्प, त्याप्रमाणें विषाद हा पुरुषाचा घात करितो.

२३४. न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः ।
हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ ३।५०।२२

ज्याप्रमाणें न्याययुक्त हेतूंनीं–प्रमाणांनीं–सनातन वेदश्रुतीस अन्यथा करणें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें तूं माझ्या दृष्टीसमोर बलात्कारानें वैदेहीला–सीतेला–हरण करण्याविषयीं समर्थ होणार नाहींस.

२३५. न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ ।
सेतुबन्धं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ६।५८।५९

भग्न झालेल्या सेतुबंधाला गेलेलें पाणी स्थिर राहात नाहीं, त्याप्रमाणें तो (प्रहस्त) सेनापति मारला गेला असतां, ते (राक्षस) रणभूमीवर राहूं शकले नाहींत.

२३६. न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ ४।२५।२

मेलेल्याचें कल्याण शोकयुक्त संतापानें होत नाहीं.

२३७. न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ।
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ २।२३।३१
अमित्रमथ नार्थाय सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ २।२३।३२

हे माझे बाहु शोभेकरितां नाहींत, धनुष्य अलंकारार्थ नाहीं, हा माझा खड्ग लांकडांच्या मोळ्यांचे बंध तोडण्याकरितां नाहीं, किंवा हे माझे बाण स्तंभहेतु–टेंका देण्याकरितां–नाहींत. शत्रुनाशाकरितां म्हणून या चार वस्तू मीं धारण केल्या आहेत.

२३८. नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम् ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाप्यनन्दत ॥ २।४८।५

(रामाच्या मागें जाऊन परत आलेल्या लोकांना) नष्ट झालेल्या विपुल धनाच्या प्राप्तीनेंही आनंद झाला नाहीं; किंवा प्रथमपुत्रलाभ झालेल्या मातेलाही आनंद झाला नाहीं.

२३९. न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ।
पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ ४।३२।२०

त्यानें पूर्वी केलेला उपकार तूं स्मरत आहेस, व विशेषेंकरून जाणत आहेस, त्यापेक्षां ज्याला पुनः प्रसन्न करून घेणें इष्ट आहे, त्या (रामा) ला कोपविणें योग्य नाहीं.

२४०. न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ।
मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ ६।१८।१५

बाबा ! सर्व बंधु भरतासमान नाहींत, पित्याला सर्व पुत्र मजसारखे नाहींत, तसेच सर्व मित्रही तुजसारखे नाहींत.

२४१. न स संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ४।३०।८१

(मजकडून) हत झालेला वाली ज्या मार्गानें गेला, तो मार्ग अजून संकुचित झाला नाहीं. म्हणून हे सुग्रीवा ! तूं केलेल्या संकेताप्रमाणें वाग, आणि वालीच्या मार्गाला अनुसरूं नकोस.

२४२. न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते
न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ।
न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः
पराक्रमस्त्वेष ममेह रोचते ॥ ५।४१।३

दुर्जनांचे ठिकाणीं सामोपाय उपयोगीं पडत नाहीं; जे धनसंपन्न असतात, त्यांच्या ठिकाणीं दानाचा उपयोग होत नाहीं; जे लोक बलानें गर्विष्ठ असतात, ते भेद उपायानें साध्य होत नसतात. (या राक्षसांना जिंकण्याकरितां) पराक्रमाचीच योजना करणें मला इष्ट वाटतें.

२४३. न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ।
प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेस्मिञ्जयो वा रणमूर्धनि ॥६।२१।१६

हे लक्ष्मणा ! सामोपायानें (देशांतरीं) कीर्ति होत नाहीं, किंवा (स्वदेशींही) यश प्राप्त होत नाहीं; तसेंच रणांगणावर जयही सामोपचारानें प्राप्त होत नाहीं.

२४४. न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ७।५९ प्र. ३।३३

जीमध्यें वृद्ध मंडळी नाहीं, ती सभा नव्हे; जे धर्माचें कथन करीत नाहींत, ते वृद्ध नव्हेत; ज्यामध्यें सत्य नाहीं तो धर्म नव्हे; आणि ज्यांत कपट आहे, तें सत्य नव्हे.

२४५. न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥२।१११।९

आईबापांनीं (पुत्रावर) केलेले उपकार फेडणें कधींही शक्य नाहीं.

२४६. न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम्॥२।३६।२७

राघवाच्या ठिकाणीं आम्हांला कोणताच दोष दिसून येत नाहीं.

२४७. न हि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ।
शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥५।२१।३१

कुत्रा वाघाच्या दृष्टीपुढें उभा राहणें जसें अशक्य आहे, त्याचप्रमाणें रामलक्ष्मणांची यत्किंचितही गंधवार्ता–सुगावा–लागतांच त्यांच्या दृष्टीसमोर राहणें तुला अशक्य आहे.

२४८. न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥२।३७।२९

जेथें राम भूपति नाहीं, तें (स्थल) कधींही राष्ट्र होणार नाहीं; आणि जेथें राम वास करील, तें वनही राष्ट्र होईल.

२४९. न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ।
चातुर्वर्ण्यहितार्थं हि कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १।२५।१७

हे नरश्रेष्ठा ! ह्या स्त्रीवधास्तव कोणत्याही प्रकारें दया मनांत न आणतां चातुर्वर्ण्याच्या हिताकरितां (त्वां) राजपुत्रानें हिचा वधच करावा.

२५०. न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥५।५१।१८

जीं कृत्यें धर्माविरुद्ध आहेत, ज्यांत अनेक अपाय आहेत, जीं समूळ घात करणारीं आहेत, त्या ठिकाणीं तुमच्यासारखे बुद्धिमंत लोक आसक्त होत नाहींत.

२५१. न हि धर्माभिरक्तानां लोके किं चन दुर्लभम् ॥७।१०।३३

जगांत धर्माच्या ठिकाणीं अनुरक्त असणाऱ्यांना कांहींच दुर्लभ नाहीं.

२५२. न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥५।३९।३९

(कार्याविषयीं योजना करितांना) कनिष्ठ श्रेष्ठांना प्रेरणा करित नसून श्रेष्ठच कनिष्ठांना प्रेरणा करितात.

२५३. न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः ।
लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥६।१०१।५१

सत्यवादी लोक आपली प्रतिज्ञा कधींही खोटी करीत नसतात. प्रतिज्ञेचें परिपालन हेंच मोठेपणाचें लक्षण होय.

२५४. न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥४।६५।२२

ताता ! जो प्रभु इतरांस (दूत म्हणून) पाठविणारा, तो दूतांनीं पाठविण्यास योग्य–प्रेष्य-कदापि होणार नाहीं.

२५५. न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनाक्रिया ॥२।१९।२२

बापाची शुश्रूषा, आणि त्याचें आज्ञापालन ह्याहून दुसरें कोणतेंही श्रेष्ठ धर्माचरण नाहीं.

२५६. न ह्यनिष्टोऽनुशास्यते ॥ ३।१०।२०

अनिष्ट मनुष्याला कोणीही हितोपदेश करीत नाहीं.

२५७. न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि॥४।२।१८

बुद्धिभ्रष्ट झालेला राजा सर्व प्रजांचें शासन करूं शकत नाहीं.

२५८. न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः ।
सुप्रीतो भृत्यवर्गस्तु यत्र तिष्ठति राघव ॥ ७।६४।६

जेथें शत्रु चालून आला असतां संतुष्ट भृत्यवर्ग राहतो—उपयोगीं पडतो—तेथें द्रव्य, स्त्रिया किंवा बांधव, हे रहात नाहींत—उपयोगीं पडत नाहींत.

२५९. न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ।
यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ५।४१।६

स्वल्पही कार्य साधण्याच्या कामीं एकच हेतु पुरा होत नाहीं. ज्याला भरपूर साधनें माहीत आहेत, तोच कार्यसिद्धि करूं शकतो.

२६०. नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ ५।५५।२२

अग्नीस दग्ध करण्यास अग्नि प्रवृत्त होत नाहीं.

२६१. नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः ।
घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः॥६।१६।७

अग्नि, अन्य शस्त्रें, तसेच पाश, हीं आम्हांस भयावह नाहींत; तर स्वार्थतत्पर अशा आमच्या घोर ज्ञाति, ह्याच आम्हांला भयावह आहेत.

२६२. नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ।
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा॥२।३९।२९

वीणा जशी तारेवांचून वाजणें शक्य नाहीं, रथ जसा चक्रावांचून असणें शक्य नाहीं, तशी शतपुत्रवती स्त्री असली, तरी ती पतीवांचून सुख पावणार नाहीं.

२६३. नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समतिवर्तते ।
तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः।२।१०५।२८

ह्या लोकीं कोणीही प्राणी जन्ममरणांचें उल्लंघन करूं शकत नाहीं. (असें आहे तरी तो मृतास उद्देशून शोक करितो.) (वस्तुतः) ह्या शोक करणाऱ्याच्या अंगीं आपल्या आत्मजनावर येणारा मृत्यु टाळण्याचें सामर्थ्य नसतें.

२६४. नाददानं शरान्घोरान्विमुञ्चन्तं महाबलम् ।
न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ३।३४।७

हा महाबलवान् राम (भात्यांतून) घोर बाण केव्हां काढितो, केव्हां शत्रूवर सोडितो, तसेंच रणांगणावर धनुष्य केव्हां आकर्षण करितो, हें मला कांहींच कळत नाहीं.

२६५. नाराजके जनपदे तूद्यानानि समागताः ।
सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः।२।६७।१७

अराजक देशांत सुवर्णभूषणांनीं अलंकृत कुमारी सायंकाळीं एकत्र जमून बागांत जात नाहींत.

२६६. नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ २।६७।१८

राजहीन देशांत धनवान् लोक सुरक्षित नसतात. कृषि करणारे, गोरक्षण करणारे, लोकही दरवाजे उघडे टाकून निजूं शकत नाहींत.

२६७. नाराजके जनपदे प्रहृष्टनटनर्तकाः ।
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः॥२।६७।१५

राजहीन देशांत सहर्ष नटनर्तकांनीं युक्त असे उत्सव होत नाहींत; किंवा राष्ट्रोन्नति करणारे समाजही वृद्धि पावत नाहींत.

२६८. नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते ॥ २।६७।२४

राजहीन देशांत लोकांचे योगक्षेम सुखानें चालत नाहींत.

२६९. नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥२।६७।३१

राजहीन देशांत कोणाचेंही जीवन होत नाहीं. मत्स्य जसे परस्परांचें भक्षण करीत असतात, तसेंच अशा देशांत लोक परस्परांस भक्षण करितात.

२७०. नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥४।७।२२

(सीतेचें) सदोदित पादवंदन घडत असल्यामुळें तिचीं पायांतील नूपुरें मात्र माझ्या परिचयाचीं आहेत. तिचीं बाहुभूषणें किंवा कर्णभूषणें मी ओळखूं शकत नाहीं.

२७१. नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ।
प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ६।१६।५

ज्ञातिजन म्हटले म्हणजे परस्परांच्या संकटप्रसंगीं हर्षित होणारे, सर्वदा गुप्तपणें आततायीपणाचीं कृत्यें करणारे, असे घोर आणि भयावह असतात.

२७२. निमित्तं लक्षणं स्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ।
अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां परिदृश्यते ॥ ३।५२।२

मनुष्यांच्या सुखदुःखांचीं सूचक अशीं निमित्तें, लक्षणें, स्वप्नें, पक्ष्यांचें गमन आणि शब्दस्वर, हें सर्व पुढें होणार, त्याप्रमाणें दिसून येतें.

२७३. नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम्।४।३२।१८

नियोजित मंत्र्यांनीं राजाला हिताच्या गोष्टी अवश्य सांगाव्या.

२७४. निरायुधानां क्रमतामसङ्गगतिपौरुषाः ।
दारा ह्युपहसिष्यन्ति स वै घातः सुजीवताम्॥६।६६।२०

हे दुष्प्रधर्षगति पराक्रमी वानरांनो ! आयुधांवांचून पळणाऱ्या तुम्हांस स्त्रिया हंसतील. तो त्यांचा उपहास मरणापेक्षांही अधिक दुःखदायक आहे.

२७५. निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ।
सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६।२।६

निरुत्साह, दीन, शोकानें व्याकुल, अशा पुरुषांचीं सर्व कार्यें नाश पावतात, आणि त्यांजवर संकटें कोसळतात.

२७६. नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता ।
यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥७।५९ प्र. २।५

प्रजासंरक्षक राजा उत्तम नीतिमार्गें धर्माचें संरक्षण करितो. राजा (प्रजा)-पालन नीट करणार नाहीं, तर प्रजा सत्वर नाश पावतील.

२७७. नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।
पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा ॥१।२५।१८

ज्यास प्रजारक्षण करावयाचें आहे, त्याला त्या रक्षणाकरितां क्वचित् प्रसंगीं थोडेंसें क्रौर्याचें किंवा किंचित् पातक, अगर कांहीं सदोष. कर्म करणें भाग पडलें, तरी त्यानें तें करावें.

२७८. नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।
न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ २।९७।७

हे सौम्य लक्ष्मणा ! ही समुद्रवसना पृथ्वी मला दुर्लभ आहे, असें नाहीं. तथापि मी तिची इच्छा करीत नाहीं. अधर्मानें इंद्रपद मिळालें, तरी त्याची मी इच्छा करीत नाहीं.

२७९. नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ।
परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥६।१०९।१८

युद्धांत निश्चयात्मक जयच होतो, असें पूर्वी कधींही झालें नाहीं. वीर रणांगणावर शत्रूकडून मारला जातो, किंवा शत्रूला मारितो.

२८०. नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे ।
यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम्॥२।११३।१६

(भरता !) तूं नरश्रेष्ठ आणि उत्तम प्रकारचा शीलवृत्तज्ञ आहेस. तसेंच, तुझ्या ठिकाणीं उत्तम चारित्र्य वसत आहे, त्यांत आश्चर्य नाहीं. शिंपडलेलें पाणी खोलगट जाग्यांतच रहात असतें.

२८१. नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् ।
क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥६।८७।१४

तुझी कार्याकार्यबुद्धि शिथिल झाल्यामुळें ह्या दोहोंतील महदंतर तुला कळत नाहीं. स्वजनसहवास कोठें, आणि नीचांचा आश्रय कोठें ?

२८२. नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनम् ॥ २।६१।१९

बलवान् व्याघ्र ज्याप्रमाणें पुच्छस्पर्श सहन करीत नाहीं, त्याप्रमाणें राघव अशा प्रकारचा असत्कार कधींही सहन करणार नाहीं.

२८३. नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते ॥ २।६२।१३

उभय लोकीं–स्वर्गलोकीं व मनुष्यलोकीं–स्तुत्य व धीमान् पतीकडून, आपण प्रसन्न व्हावें म्हणून प्रार्थना करून घेते, ती लोकांत कुलस्त्री गणली जात नाहीं.

२८४. न्यस्तदण्डा वयं राजञ्जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
रक्षणीयास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ ३।१।२२

हे राजा! आम्हीं तपोधन असून (प्राणिमात्राचे ठायीं) शासनाचा त्याग केला आहे; आम्हीं क्रोध जिंकिला आहे; आम्ही जितेंद्रिय आहों; तरी उदरीं प्राप्त झालेल्या गर्भाचें आई सर्वदा रक्षण करिते, तसें त्वां आमचें रक्षण करावें.

२८५. पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ।
प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥ ७।४८।१८

पति ही स्त्रियांची देवता आहे. स्त्रियांचा बंधु आणि गुरुही तोच आहे. म्हणून भर्त्याचें प्रियकार्य प्राण खर्ची घालूनही विशेषेंकरून त्यांनीं करावें.

२८६. पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ २।११८।९

पतिशुश्रूषेपलीकडे स्त्रीला दुसरें कोणतेंही तप नाहीं.

२८७. पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ।
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २।१०४।२५
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २।१०४।२६

उन्हानें संतप्त झालेलें पद्म, चुरडलेलें रक्तकमल, धुळीनें मलिन झालेलें सुवर्ण, अथवा मेघाच्छादित चंद्र, यांप्रमाणें तुझें मुख पाहून (अरणीपासून उत्पन्न झालेला) अग्नि आश्रयभूत काष्ठांस दहन करितो, तसाच माझ्या अंतःकरणांत दुःखरूप अरणीपासून उत्पन्न झालेला शोक मला दहन करीत आहे.

२८८. परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं
तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २।१११।२९

परलोकीं मनुष्यांना कल्याणकारक होईल, असें हितप्रद आणि सत्य भाषण तपोधन करितात.

२८९. परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत् ॥ ३।३८।३०

परस्त्रीसंगाहून महत्तर असें दुसरें कोणतेंच पाप नाहीं.

२९०. परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ५।११।३९

अंतःपुरांत निजलेल्या परस्त्रियांचें अवलोकन, ही गोष्ट माझ्या धर्माचा अतिशयेंकरून लोप करील.

२९१. परं निर्वेदमागम्य न हि नोन्मीलनं क्षमम् ॥ ४।४९।८

परम दुःखाचा आश्रय करून अनुद्योगी होणें अयोग्य होय.

२९२. परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ ७।१०।३०

मी परम आपत्तींत प्राप्त झालों असतांही, माझी बुद्धि धर्माच्या ठिकाणीं वसावी.

२९३. परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ।
पितुर्विनाशात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ ३।२।२१

लक्ष्मणा ! सीतेला झालेला परस्पर्श ह्याहून अधिक दुःखदायक असें मला कांहीं वाटत नाहीं. पित्याचें मरण व स्वराज्यहरण ह्यांहूनही तें दुःख अधिक आहे.

२९४. परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा
स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ।
तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या
वदेत्क्षमं स्वामिहितं समन्त्री ॥ ६।१४।२२

जो पुरुष शत्रूचें आणि आपलें बल जाणतो, शत्रूच्या आणि आपल्या सैन्याची स्थिति, वृद्धि, आणि क्षय ह्यांचा बुद्धिपूर्वक विचार करितो, आणि स्वामीचें हित कशांत आहे तें सांगतो, तोच मंत्री होय.

२९५. परस्वहरणे युक्तं परदाराभिमर्शकम् ।
त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं वेश्म प्रज्वलितं यथा॥ ६।८७।२३

परद्रव्यापहारी आणि परस्त्रीहरणकर्ता असा जो दुरात्मा तो प्रज्वलित गृहाप्रमाणें त्याज्य होय.

२९६. परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ ६।८७।२४

परस्वाचें हरण, परस्त्रीसमागम आणि मित्रांच्या ठिकाणीं शंकित वृत्ति हे तीन दोष नाशकारक आहेत.

२९७. पराक्रमोत्साहमतिप्रताप—
सौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ।
गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यै-
र्हनूमतः कोऽप्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ७।३६।४३

पराक्रम, उत्साहबुद्धि, अति प्रताप, सुशील, वाङ्माधुर्य, नयानयाचें ज्ञान, गांभीर्य, चातुर्य, उत्तम वीर्य आणि धैर्य, या गुणांत हनुमंताहून अधिक या लोकीं दुसरा कोण बरें आहे ?

२९८. परान्तकाले हि गतायुषो नरा
हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ ६।१६।२७

कालग्रस्त लोक आयुष्याचा क्षयकाल जवळ आला असतांही सुहृदांनीं सांगितलेल्या वचनाचा स्वीकार करीत नाहींत.

२९९. परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ ३।७२।८

ज्या मनुष्यावर मृत्यूच्या कालाची छाया पडली आहे, तो दुर्दशावस्थेला प्राप्त होतो.

३००. पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः को नु तत्पुमान् ।
कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३।५१।३२

ज्या पापकर्माचें फल प्रत्यक्ष दिसून येत आहे, तें कर्म करण्यास कोण बरें प्रवृत्त होईल ? असें कर्म लोकाधिपति इंद्रही करणार नाहीं, अथवा भगवान् ब्रह्मदेवही करणार नाहीं.

३०१. पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ॥२।३४।५२

बाबा ! पिता म्हणजे देवतांचेंही दैवत असें (शास्त्रकारांनीं) सांगितलें आहे.

३०२. पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ २।२१।३७

पितृवाक्याचें पालन करणारा कोणीही हानि पावत नाहीं.

३०३. पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधुमन्यते ।
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ २।१०६।१५

पित्यानें मर्यादातिक्रम केला असतांही त्याजबद्दल जो मान्यता दर्शवितो, त्यासच लोकांत 'अपत्य' असें मानितात. ह्याच्या उलट वागणाऱ्यास अपत्य म्हणत नाहींत.

३०४. पीडाकरममित्राणां यच्च कर्तव्यमेव तत्॥ ६।८१।२९

शत्रूंना जें जें म्हणून पीडादायक आहे, तें तें (त्यांत पाप असलें तरी) कर्तव्यच होय.

३०५. पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यः पाति सर्वतः ॥२।१०७।१२

' पुत् 'नामक नरकापासून पित्याचें रक्षण करितो, अथवा (स्वर्गलोक-प्राप्तिकारक कर्मांनीं) जो पितरांचें नित्यशः रक्षण करितो, त्यासच ' पुत्र ' असें म्हणतात.

३०६. पुरुषस्य हि लोकेस्मिञ्शोकः शौर्यापकर्षणः ॥६।२।१३

शोक हा पुरुषाच्या शौर्याचा नाश करणारा आहे.

३०७. पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः ।
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ ४।३४।१०

हे वानरश्रेष्ठा ! पूर्वी मित्रांकडून कृतकार्य होऊन जो त्या मित्रांचे उपकार फेडीत नाहीं, असा कृतघ्न पुरुष सर्व लोकांस वध्य आहे.

३०८. पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते ॥ २।९६।२४

ज्यानें प्रथम अपकार केला आहे, अशाचा वध केला असतां अधर्म घडत नाहीं.

३०९. पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने ।
संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ७।५३।६

जो राजा पौरजनांचीं कार्यें प्रतिदिनीं करीत नाहीं, तो वायुरहित घोर नरकांत पडतो, यांत संशय नाहीं.

३१०. पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २।४६।२३

राजपुत्रांनीं आपल्याकरितां दुःखी झालेल्या पौरांस (दुःख)मुक्त करावें. त्या पौरजनांना आपल्यामुळें—आपल्या निमित्तानें—दुःखांत घालूं नये.

३११. पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ६।७१।६०

ज्याच्या अंगीं पराक्रम आहे, तोच शूर होय, असें सांगितलें आहे.

३१२. प्रतिग्रहो हि विप्रेन्द्र क्षत्रियाणां सुगर्हितः ॥ ७।७६।३५

हे ब्राह्मणश्रेष्ठा ! क्षत्रियांस प्रतिग्रह म्हणजे अत्यंत निंद्य होय.

३१३. प्रतिज्ञायां हि नष्टायां धर्मो हि विलयं व्रजेत् ॥ ७।१०६।९

प्रतिज्ञा नष्ट झाली असतां धर्म लयाला जातो.

३१४. प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४।१८।४७

(तुजसारख्या ज्ञानसंपन्न) श्रेष्ठाला निकृष्ट—अडाणी—पुरुष प्रत्युत्तर देण्यास समर्थ होणार नाहीं.

३१५. प्रत्यगारमिवायान्ती सवत्सा वत्सकारणात् ।
बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ २।४०।४३

सवत्स धेनु (बद्ध करून ठेवलेल्या) वासराकरितां जशी घरोघर धांवत सुटते, त्याप्रमाणें राममाता (कौसल्या) रामामागें धांवूं लागली.

३१६. प्रधानं साधकं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ।
ज्ञातयोऽप्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ६।१६।४

हे राक्षसा ! ज्ञातिजन श्रेष्ठ, साधक, विद्वान् आणि धर्मशील अशांचा अवमान करितात, आणि (संधि पाहून) शूरांचा पराभव करितात.

३१७. प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ।
पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥६।१११।६६

हे राजा ! पतिव्रता स्त्रियांचे अश्रु कारणावांचून भूतलावर कधींहीं गळून पडत नाहींत, म्हणून जो प्रवाद आहे, तो तुजसंबंधी विचार केला असतां, प्रायशः खरा ठरतो.

३१८. प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ।
असामर्थ्यफला ह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥६।२१।१४

शांति, क्षमा, सरलपणा, प्रियवादित्व हे सज्जनांचे गुण निर्गुण पुरुषांच्या ठिकाणीं निरुपयोगी होतात.

३१९. प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ।
दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढा ॥६।११५।१७

तुझ्या आचरणाविषयीं संशय उत्पन्न झाला आहे. नेत्ररोग्याला दीप, त्याप्रमाणें मजसमोर उभी असलेली तूं मला अत्यंत प्रतिकूल झाली आहेस.

३२०. प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ २।३४।४०

जे जे चांगले पदार्थ आज मला येथें मिळत आहेत, ते ते उद्यां कोण देणार? म्हणूनच वनगमनाची मी अंतःकरणपूर्वक इच्छा करीत आहें.

३२१. प्रासादाग्रे विमानैर्वा वैहायसगतेन वा
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥२।२७।९

(पतीवांचून) गच्चीवर बसणें, आकाशमार्गे विमानांतून गमन करणें, (इत्यादि अनेक सुखें प्राप्त झालीं तरी) त्यांपेक्षां (पतिधर्महीन) भर्त्याचें सर्व प्रकारें पादसेवन करणें, हाच स्त्रियांचा श्रेष्ठ धर्म होय.

३२२. प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ।
मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ २।१२।९२

रामाचा वनवास जर भरताला प्रिय असेल, तर त्यानें मी मृत झाल्यावर माझें प्रेतकार्य करूं नये.

३२३. प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥२।७५।२२

ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनवासाला गेला, त्याला अत्यंत पापी जनांची सेवा करणें भाग पडो. त्यास सूर्याचे पुढें मूत्र केल्याचें पाप लागो; तसेंच निद्रिस्त गोवधाचेंही पाप त्याच्या अंगीं जडो.

३२४. प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निःसङ्गं बध्यतां बध्यतामपि ॥२।२१।१२

कैकेयीच्या प्रोत्साहनानें तिजवर संतुष्ट होऊन आमचा पिता जर आमच्यांशीं शत्रुत्वानें वागूं लागेल, तर खरोखर आम्हीं त्याचें बंधन करावें, अगर त्याचा वधही करावा.

३२५. बलिषड्भागमुध्दृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः॥२।७५।२५

प्रजांपासून (कररूपानें) सहावा भाग घेऊनही त्यांचें रक्षण न केल्यानें जें पाप राजास लागतें, तें पाप ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनाला गेला, त्याला लागो.

३२६. बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य संयुगे ।
विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥५।३९।२९

समग्र सैन्यासह येऊन व रणांगणावर रावणाला जिंकून विजयी होत्साता राम मला राजधानीला घेऊन जाईल, तर ती गोष्ट त्याला उचित होईल.

३२७. बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ।
परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ ३।३९।२१

धर्मानुष्ठान करूनही इतरांच्या अपराधानें परिवारासह नाश पावलेले अनेक साधुपुरुष या लोकीं आहेत.

३२८. बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते ।
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥४।७।१०

जो मूर्ख असतो, तो सदोदित क्लेश होईल, असें वर्तन करितो, व असहाय होऊन जलांतील भाराक्रांत नौकेप्रमाणें शोकसागरांत बुडून जातो.

३२९. बालिशो बत कामात्मा रामो दशरथात्मजः ।
इति वक्ष्यति मां लोको जानकीमविशोध्य हि॥६।११८।१४

मी जानकीची शुद्धि न करितां (तिचें ग्रहण केल्यास) राम हा अत्यंत कामासक्त झाला आहे आणि मूर्ख आहे, असें लोक मला म्हणतील.

३३०. बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन
विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ।
गात्रानुपृक्तेन शुकप्रभेण
नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ ४।२८।२४

सांप्रत भूमि नवतृणयुक्त झाली असून त्या तृणाला (त्यावर) बसलेल्या इंद्रगोप कीटकांनीं चित्रविचित्र शोभा प्राप्त झाली आहे. त्यामुळें ती भूमि पोपटी रंगाचें लाक्षाबिंदुयुक्त कंबल पांघरून स्थित असलेली नारीच कीं काय, असें वाटत आहे.

३३१. बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ २।४५।१२

रामलक्ष्मणांनीं त्या दीन झालेल्या व शोकाश्रूंनीं नेत्र झांकून राहिलेल्या पौरजनांस आपल्या गुणरूप रज्जूंनीं आकर्षणच केलें आहे कीं काय, असें वाटलें.

३३२. ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम् ॥ १।५४।१४

हे ब्राह्मण ! क्षात्रबलापेक्षां दिव्य ब्रह्मबल अधिक बलवान् आहे.

३३३. ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ।। ५।५२।१९

दूत म्हटला म्हणजे परवश असून तो अन्याचा निरोप सांगणारा असतो, त्या अर्थी त्याचा वध करणें योग्य नाहीं.

३३४. भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम्।।७।१०।१६

भगवन्! प्राण्याला नित्य मरणाहून दुसरें कशाचेंही भय नाहीं.

३३५. भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ।
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ।। २।६२।८

हे देवि! पति गुणवान् असो, वा निर्गुण असो; धर्मानें चालणाऱ्या स्त्रियांचें तो प्रत्यक्ष दैवत आहे.

३३६. भर्ता नाम परं नार्याः शोभनं भूषणादपि ।। ५।१६।२६

पति हें स्त्रियांचें भूषणाहूनही परम सुंदर भूषण होय.

३३७. भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ।। २।३५।८

पतीच्या इच्छेप्रमाणें चालणें हें कोटिपुत्रलाभापेक्षां अधिक आहे.

३३८. भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ।
नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरोत्तम ।। ५।३७।६२
यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात् ।
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती।।५।३७।६३

हे वानरश्रेष्ठा! माझे ठिकाणीं पतीची अत्यंत भक्ति असल्यामुळें रामचंद्रावांचून अन्याच्या अंगास मी स्पर्श करूं इच्छित नाहीं. त्या रावणानें बलात्कारानें मला स्पर्श केला, त्यास असहाय, अनाथ व पराधीन होत्साती मी काय करणार?

३३९. भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ।
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ।। २।२४।२७

जी स्त्री देवादिकांस नमस्कार करीत नाहीं, किंवा त्यांचें पूजन करीत नाहीं; केवळ भर्त्याची शुश्रूषा करित्ये, त्या स्त्रीला उत्तम स्वर्गप्राप्ति होते.

३४०. भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ।
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ ४।६५।२३

हे शत्रुनाशना ! स्वामिपदाचे ठिकाणीं असणारा तूं आमचें कलत्र रक्षक-आहेस. सैन्याचें कलत्र रक्षण करणरा प्रभु होय.

३४१. भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ।
त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥३।१५।२९

हे लक्ष्मणा ! तूं माझ्या मनांतील अभिप्राय जाणणारा आहेस. तूं कृतज्ञ आहेस, धर्मज्ञ आहेस; अशा तुझ्या पुत्राच्या योगें माझा धर्मात्मा पिता (दशरथ) मरण पावला नाहीं—जीवंत आहे.

३४२. भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ।
विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ५।२।३७

सूर्योदयीं तमाचा नाश होतो, त्याप्रमाणें अविचारी दूत मिळाल्यानें सिद्धकार्येंही देशकालविरुद्ध होऊन नाश पावतात.

३४३. मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विक्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
रम्या धरेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४।२८।४३

गजेंद्र मत्त झाले आहेत, वृषभ आनंदित झाले आहेत, सिंह वनामध्यें पराक्रमानें संचार करीत आहेत, पर्वत रमणीय दिसत आहेत, राजे सुखी झाले आहेत, आणि देवांचा राजा इंद्र यानें मेघांबरोबर क्रीडा करून वृष्टि करून समृद्धि केली आहे.

३४४. मदङ्गे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ।
नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥७।४०।२४

हे कपे ! तूं केलेले उपकार माझ्या अंगीं जिरून जावोत. मनुष्य संकटकालीं उपकारांच्या फेडीला पात्र होत असतो. (तुझें उपकाराचें ओझें मजवर जशाचें तसें राहणार.)

३४५. मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ।
शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥५।११।४३

जें मन चांगल्यावाईट कर्मांला प्रवृत्त करितें, तें मन माझ्या स्वाधीन आहे.

३४६. मन्त्रमूलं च विजयं प्रवदन्ति मनस्विनः ६।६।५

विजय म्हणजे मंत्रमूलक होय, असें मनस्वी-शहाणे-लोक म्हणतात.

३४७. मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ।
यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २।५३।२२

हे लक्ष्मणा ! मजपेक्षां (कौसल्येला) ती साळुंकी अधिक आवडती असली पाहिजे. कारण, तिजपासून ' हे शुका ! शत्रूचे-मार्जारा-चे पायांस दंश कर,' असे शब्द ऐकण्यांत येतात.

३४८. ममैव नूनं मरणं न विद्यते
न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति
प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ २।२०।५०

मी आतां खरोखर मरणार नाहीं. यमाच्या गृहीं राहाण्याला मला जागा नाहीं. सिंह जसा रोदन करणाऱ्या हरिणीवर बलात्कार करून तिला नेण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, त्याप्रमाणें यम मला नेऊं इच्छीत नाहीं.

३४९. मयैकेन तु निर्युक्तः परिमुच्यस्व राघव ।
मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥३।६९।३९
अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ ३।६९।४०

(लक्ष्मण म्हणाला,) ' हे राघवा ! माझ्या एकट्याचा या राक्षसाला कबंधाला-बलि देऊन आपणाला सोडीव, आणि येथून सुखानें पळून जा. लवकरच जानकीची तुला प्राप्ति होईल, असें मला वाटतें.'

३५०. मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येव यथा तव ॥६।१०९।२६

वैराचा अंत मरणाबरोबर होत असल्यामुळें, तें आमचें वैराचें प्रयोजन आतां संपलें. तर जसा तो तुझा आप्त, तसाच माझाही असल्यामुळें, त्याचा संस्कार कर.

३५१. महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ २।१०५।५

पर्जन्यकालीं जलवेगानें मोडलेला पूल दुरुस्त करणें अत्यंत कठीण होतें, त्याप्रमाणें हें मोठें राज्यखंड–अयोध्या–तुझ्यावांचून इतरांस आवरणें कठीण आहे.

३५२. महर्षयो धर्मतपोऽभिरामाः
कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ।
अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु
कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ४।३३।५७

धर्मार्थ तपश्चर्या करून त्यांत रममाण होणारे असे महर्षिही कामातुर होऊन स्त्रियांविषयीं मोहित झाले आहेत, मग नैसर्गिकच चपळवृत्तीचा असा हा (वानरांचा) राजा सुखाच्या ठिकाणीं कसा बरें आसक्त होणार नाहीं ?

३५३. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १।२।१५

हे[1] निषादा ! या क्रौंच जोडप्यांतील काममोहित झालेल्या पुरुषास ज्या अर्थीं तूं वधिलेंस, त्या अर्थीं तूं फार दिवस वांचणार नाहींस.

३५४. मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥१२।३९।३०

---

१. या श्लोकाचा अन्य रीतीनें आशीर्वादपर खालीलप्रमाणें अर्थ करितां येतो. हे मा-निषाद–लक्ष्मीचे निवासस्थानभूत रामचंद्रा ! मंदोदरी व रावण या दंपत्यांतून रावणाचा तुम्हीं वध केला, त्याअर्थीं अनेक वर्षेपर्यंत अखंड प्रतिष्ठेस–ऐश्वर्यास–आपण प्राप्त व्हावें.

पिता, भ्राता किंवा पुत्र यांनीं कितीही दिलें, तरी तें परिमितच असावयाचें. अपरिमित देणारा म्हणजे एक पतिच होय. अशा पतीची सेवा कोणती स्त्री करणार नाहीं ?

३५५. मुमूर्षूणां तु सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते ॥ ३।५३।१८

जे मरणोन्मुख झालेले असतात, त्यांना पथ्य म्हणून आवडतच नाहीं.

३५६. मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ।
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः सर्वे फलोदयाः॥४।६५।२५

अर्थाचें-वस्तूचें-मूल रक्षण करावें, ही कार्यज्ञ पुरुषांची नीति आहे. तें मूल राहिल्यास सर्व उदयोन्मुख गुण सिद्धीप्रत जातात.

३५७. मृदुर्हि परिभूयते ॥ २।२१।११

जो मृदु असतो, त्याचा (सर्वत्र) पराजय व्हावयाचाच.

३५८. यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान् स्वर्गमृच्छति॥६।९२।९

जो स्वामिकार्यी मारिला जातो, तो पुरुष स्वर्गाला जातो.

३५९. यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालनिषेवितम् ।
न पिबेन्मधु संप्राप्य स नरो बालिशो भवेत् ॥६।१३।२

जो पुरुष मृगसर्पांनीं सेवित अशा वनांत जाऊन तेथें मधु प्राप्त झालें तरी त्याचें प्राशन करीत नाहीं, तो मूर्ख होय.

३६०. यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ।
पूर्वं चापरकार्याणि स न वेद नयानयौ ॥६।१२।३२

जो प्रथमकर्तव्य अशीं कामें मागाहून करण्याची इच्छा करितो, आणि नंतरचीं कामें पूर्वी करूं पाहतो, त्याला नयानय समजत नाहीं.

३६१. यतो मूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ २।१८।१६

जो आपल्या जन्मास मूळ कारण, ज्यापासून आपण जन्माला आलों, व

म्हणून जो आपलें प्रत्यक्ष दैवत, त्या मनुष्याचें चित्त कसें लीन होणार नाहीं ? होणार नाहीं ?

३६२. यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां प्रतिमार्जता ।
तत्कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकाङ्क्षिणा॥६।११५।१३

मी मानकांक्षी असल्यामुळें शत्रूनें केलेल्या स्त्रीहरणरूप पातकाच्या निरसनार्थ मनुष्यानें जें कांहीं करावयाचें, तें रावणाचा वध करून मीं केलें आहे.

३६३. यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो ध्रुवम् ।
शरीरस्य भवेत्खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ ३।५०।१९

जें केल्यानें धर्म, कीर्ति, अढळ यश, यांपैकीं कांहींएक प्राप्त होत नाहीं, उलट शरीराला खेद मात्र होतो, त्या कर्माचें आचरण कोण करणार ?

३६४. यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः॥२।४८।१५

जेथें रामाची वसति आहे, तेथें भय व पराजय हीं राहूं शकत नाहींत.

३६५. यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥२।१०५।२६
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः॥२।१०५।२७

ज्याप्रमाणें महासमुद्रांत दोन नौका एकत्र येतात, व कांहीं काल तशा राहून नंतर वियुक्त होतात, त्याप्रमाणें स्त्रिया, पुत्र, ज्ञाति, द्रव्यें हीं (कांहीं काल) एकत्र राहून नंतर नाश पावतात. कारण, ह्या सर्वांचा वियोग निश्चित आहे.

३६६. यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वोपसीदति ।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः॥२।१०५।१८

घराचे खांब बळकट असले, तरी (तें गृह) जीर्ण होऊन नाश पावतें, त्याप्रमाणें मनुष्य जरा व मृत्यु यांच्या स्वाधीन होऊन नाश पावतात.

३६७. यथा तव तथान्येषां रक्ष्या दारा निशाचर ।
आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥५।२१।७

हे राक्षसा ! जशी तुझी स्त्री (इतरांपासून) तुला रक्ष्य आहे, त्याप्रमाणेंच अन्यांच्याही स्त्रिया त्यांस रक्ष्य आहेत; म्हणून आपलाच दृष्टांत घेऊन स्वस्त्रीच्या ठिकाणीं रममाण हो.

३६८. यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ २।६७।३३

जशी दृष्टि शरीराच्या (हिता)करितां सर्वकाळ प्रवृत्त असते, त्याप्रमाणें राजा हा प्रजेचा राष्ट्रसंबंधी सत्य आणि धर्म यांचा प्रवर्तक होय.

३६९. यथा पुष्करपत्रेषु पतितास्तोयबिन्दवः ।
न श्लेषमभिगच्छन्ति तथाऽनार्येषु सौहृदम्॥६।१६।११

ज्याप्रमाणें पद्मपत्राचे ठिकाणीं पडलेले जलबिंदु त्या पत्राशीं संलग्न होत नाहींत, त्याप्रमाणें अनार्य जनांचे ठिकाणीं मित्रत्व होय.

३७०. यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ।
दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ ६।१६।१५

ज्याप्रमाणें हत्ती प्रथमतः स्नान करितो, आणि नंतर लगेच सोंडेनें धूळ घेऊन आपलें (सर्व) शरीर दूषित करितो, त्याप्रमाणें अनार्य जनांचे ठिकाणीं मित्रत्व होय.

३७१. यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ २।१०५।१७

ज्याप्रमाणें पक्वफलाला पतनभय निश्चित आहे, त्याप्रमाणें जन्मास आलेल्या (प्रत्येक) मनुष्याला मरणभय निश्चयात्मक आहे.

३७२. यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ॥ ७।४३।१९

राजा जें वर्तन करितो, त्याचें अनुकरण प्रजा करितात.

३७३. यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २।६७।२९

जशा उदकहीन नद्या, जसें तृणरहित वन, जशा गुराख्यावांचून गाई, त्याप्रमाणें अराजक राष्ट्र होय.

३७४. यदन्तरं वायसवैनतेययो-
र्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ।
यदन्तरं हंसकगृध्रयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ।। ३।४७।४७

कावळा आणि गरुड यांमध्यें जेवढें अंतर आहे, जलकाक आणि मोर यांमध्यें जेवढें अंतर आहे, हंस आणि गृध्र यांमध्यें जेवढें अंतर आहे, तेवढें दाशरथि राम आणि तूं यांमध्यें आहे.

३७५. यदन्तरं सिंहशृगालयोर्वने
यदन्तरं स्यन्दनिकासमुद्रयोः ।
सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ।। ३।४७।४५

जें अंतर सिंह आणि कोल्हा यांमध्यें आहे, जें अंतर लहानसा पाण्याचा झरा आणि समुद्र यांमध्यें आहे, जें अतर अमृत आणि कांजी यांमध्यें आहे, तें अंतर दाशरथि राम आणि तूं यांत आहे.

३७६. यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयो-
र्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ।
यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने
तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ।। ३।४७।४६

जेवढें अंतर सुवर्ण आणि शिसें यांत आहे, जेवढें अंतर चंदन आणि जल-पंक यांत आहे, जेवढें अंतर हत्ती आणि मांजर यांत आहे, तेवढें अंतर दाश-रथि राम आणि तूं यांत आहे.

३७७. यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ।।२।१०३।३०

पुरुष जें अन्न भक्षण करितात, तेंच अन्न त्याच्या देवताही भक्षण करितात.

३७८. यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ।। २।६३।६

हे कल्याणि ! मनुष्य शुभ अथवा अशुभ जें कांहीं कर्म करितो, त्याच आपल्या कर्मापासून झालेलें (शुभाशुभ) कर्म तो पावतो.

३७९. यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ।
तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥३।५६।१६

काळाची प्रेरणा होऊन जेव्हां प्राण्याचा विनाश दिसून येतो, तेव्हां कालवश झालेले ते प्राणी कार्यप्रमादी होतात.

३८०. यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥२।२७।७

राघवा ! आपण जर आज दुर्गम वनवासाला निघालां, तर तुमच्यापुढें मीही दर्भ व कंटक तुडवीत निघेन.

३८१. यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भविष्यति ।
आदित्योऽसौ सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः॥४।३९।२
चन्द्रमा रजनीं कुर्यात्प्रभया सौम्यनिर्मलाम्
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रीतिं कुर्यात्परंतप ॥ ४।३९।३

इंद्र जी वृष्टि करितो, सहस्रकिरण सूर्य आकाशाची जी काळोखी नाहींशी करितो, चंद्र आपल्या कांतीनें जी सौम्यता व निर्मलता रात्रीस देतो, त्याप्रमाणें हे परंतपा ! तुजसारखा कोणी मित्रांचा संतोष (प्रत्युपकारानें) करितो, त्यांतही आश्चर्य नाहीं.

३८२. यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया
लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ।
गताहमद्यैव परेतसंसदं
विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ २।२०।५३

अत्यंत दुःखपीडित मनुष्य स्वेच्छेनुरूप जर मरण पावेल, तर वत्सरहित धेनूप्रमाणें मीही तुझ्या वियोगानें आजच यमसदनाला गेल्यें असत्यें.

३८३. यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाहं तत्प्रति गृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥२।९७।४

बांधवांच्या व मित्रांच्या नाशानें प्राप्त होणारें द्रव्य विषमिश्रित भक्ष्य पदार्थाप्रमाणें मी स्वीकारणार नाहीं.

३८४. यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ।
भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥२।९७।८

शत्रुगर्वनाशका (लक्ष्मणा)! तूं, भरत किंवा शत्रुघ्न यांवांचून मला जर यत्किंचित् तरी सुख होईल, तर तें अग्नीनें जाळून भस्म करावें.

३८५. यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः संति हि प्रजाः ।२।१०९।९

राजे ज्या वर्तनाचे असतात, त्याच वर्तनाच्या प्रजा असतात.

३८६. यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ॥२।६४।६१

जे लोक यमसदनास जातात, ते (आपल्या इष्ट जनांस) पुनः पाहूं शकत नाहींत.

३८७. यमिच्छेत्पुनरायातं नैनं दूरमनुव्रजेत् ॥ २।४०।५०

(देशांतरीं जाणाऱ्यानें) पुनः सत्वर यावें, अशी इच्छा असल्यास फार दूरपर्यंत पोहोंचवूं नये.

३८८. यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् ।
देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु तं ब्राह्मणेषु च ॥७।५९प्र.२।४८

ज्याला पुत्र, पशु, बांधव या सर्वांसह नरकास नेण्याची इच्छा असेल, त्याला देवांवर, ब्राह्मणांवर किंवा गाईवर अधिकारी नेमावा.

३८९. यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ।
मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥४।३४।८

जो राजा अधर्मानें वागणारा असून, उपकारी मित्रांपाशीं खोटी प्रतिज्ञा करितो, त्याहून अत्यंत दुष्ट असा कोण बरें आहे ?

३९०. यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रधारयेत् ।
अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥६।२०।१९

जो दूत आपल्या धन्याचें मत सोडून आपलेंच मत प्रतिपादन करितो, तो दूत अनुक्तवादी असल्यामुळें वधास पात्र आहे.

३९१. यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ २।३०।१८

आपल्या संगतीं (नरकवास असला तरी तो) मला स्वर्गवास वाटेल. तसेंच आपल्याविना स्वर्गही मला नरक वाटेल. तरी ही माझी आपल्यावरील प्रीति–भक्ति–जाणून रामा ! मला (वनाला) घेऊन चला.

३९२. यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान्सर्वानर्थान्नराधिपाः ।
चारेण तस्माहुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥३।३३।१०

राजे दूर घडलेले सर्व अर्थ–गोष्टी हेरांकरवीं अवलोकन करितात, म्हणून त्यांस ‘ दीर्घदृष्टि ’ असें म्हणतात.

३९३. यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥२।२४।३

ज्याचे नोकर आणि ज्याचे दास मिष्टान्न भोजन करीत आहेत, असा हा राम वनामध्यें मूळें आणि फळें खाऊन कसा राहणार ?

३९४. यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति॥२।७४।२८

जिला हजारों पुत्र आहेत, ती कामधेनु देखील (एक पुत्र क्लेशी झालेला पाहून) शोक करिते. (मग जिला एकच पुत्र आहे) अशी कौसल्या रामा-वांचून–रामाला वनांत होणारे क्लेश मनांत आणून, कसें बरें जीवन धारण करील ?

३९५. यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ।
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यं विचिन्वता॥६।८३।३८

ज्याच्याजवळ-अर्थ-पैसा-असतो, त्यास धर्म व कामरूप अर्थ प्राप्त होतात, व त्यास सर्व अनुकूल होतें. निर्धन, परंतु अर्थाची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यानें अर्थाचा शोध केला, तरी त्यास तो प्राप्त होणें शक्य नाहीं.

३९६. यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥६।८३।३५

ज्याच्याजवळ पैसा आहे, त्याला मित्र आणि बांधव यांची प्राप्ति होते. ज्याच्याजवळ पैसा आहे, तोच जगांत मनुष्य, आणि तोच जगांत पंडित.

३९७. यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ।
यस्यार्थाः स महाबाहुर्यस्यार्थाः स गुणाधिकः ॥६।८३।३६

ज्याच्याजवळ पैसा आहे, तोच पराक्रमी; ज्याच्याजवळ पैसा आहे, तोच बुद्धिमान्. ज्याच्याजवळ पैसा आहे, तो महाबाहु आणि तोच अधिक गुणवान्.

३९८. यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ५।५५।६

सर्प जशी जीर्ण त्वचा सोडतो, त्याप्रमाणें उत्पन्न झालेल्या क्रोधाला जो क्षमेनें घालवितो, तोच खरोखर पुरुष म्हटला आहे.

३९९. यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ।
स स्वपक्षे क्षयं याते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ ६।८७।१६

जो स्वकीय पक्ष सोडून परपक्षाचा स्वीकार करितो, तो स्वपक्ष नाशाला गेला असतां, त्यांच्या (परपक्षा) कडून मारला जातो.

४००. या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ।
दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥६।११५।५

तुला माझा वियोग घडल्यामुळें चंचलचित्त राक्षसानें तुझें हरण केलें, हा दैवकृत दोष मनुष्याच्या पराक्रमानें मीं दूर केला आहे.

४०१. यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ ७।१५।२४

ज्या प्रकारचें कर्म मनुष्य करितो, त्याचप्रकारचें फळ त्याला मिळतें.

४०२. ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥७।५९ प्र. ३।३४

जे सभासद (एकादी गोष्ट) जाणूनही स्वस्थ बसून राहातात, बोलणें प्राप्त झालें असतांही बोलत नाहींत, ते खोटें बोलणारे होत.

४०३ ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् ।
तेजश्च क्षयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ४।७।१२

जे शोकाला अनुसरून वागतात, त्यांना सुख होत नाहीं. त्यांच्या तेजाचा क्षय होतो. म्हणून तूं शोक करूं नकोस.

४०४. यो विषादं प्रसहते विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ ४।६४।१०

पराक्रमाचा काल येऊन ठेपला असतां जो दुःखाच्या आधीन होतो, तो (तेणें करून) तेजोहीन होतो, आणि त्याची अर्थसिद्धि होत नाहीं.

४०५. यो हि कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ।
स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते ॥ ४।२९।१५

जो योग्य काल निघून गेला असतां मित्रकार्याकरितां प्रयत्न करितो, त्यानें मोठमोठीं कार्यें केलीं, तरी मित्रत्वाला तो योग्य होत नाहीं.

४०६. यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ २।३७।३

उत्तम गजाचें दान करून केवळ बंधन रज्जूवर कोणी मन ठेवील, (तर तें आश्चर्य कारक होय.) उत्तम गजाचा त्याग करणाऱ्यास त्या रज्जुस्नेहानें काय होणार ?

४०७. यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ।
कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ६।१।७

दुष्कर कार्य करण्याचे कामीं धन्यानें नेमलेला नोकर त्या कार्यास अनुकूल असें इतर कांहीं कार्य करून दाखवितो, तेव्हां त्यास पुरुष श्रेष्ठ असें म्हणतात.

४०८. यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे दिशेत् ।
स हतो मन्दबुद्धिः स्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ ७।६८।२०

जो भयभीत मनानें शत्रूला अवकाश देतो, त्या मंदबुद्धीचा क्षुद्र पुरुषाप्रमाणें नाश होतो.

४०९. रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।
रत्नानि च रथाश्चैव वित्रासं जनयन्ति मे ॥ ३।३९।१८

हे रावणा ! रत्नें, रथ, इत्यादि रकारादि नांवें रामाला भिणाऱ्या मला त्रासजनक होत आहेत.

४१०. रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ २।१००।४८

राजानें आपल्या देशांत राहणाऱ्या सर्वांचें धर्मानुसार रक्षण करावें.

४११. राघवस्य प्रियां भार्यामधिगन्तुं त्वमिच्छसि ।
अवसृज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ॥ ३।४७।४१

राघवाच्या प्रियभार्येच्या प्राप्तीची इच्छा करतोस. हें तुझें कृत्य गळ्यांत शिळा बांधून तरून जाण्यासारखें आहे.

४१२. राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।
असद्वृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ ७।७३।१६

अविधीनें पाळलेल्या प्रजांचा राजाच्या दोषांनीं नाश होतो. राजा दुर्वर्तन करणारा निघाल्यास प्रजा अकालीं मरतात.

४१३. राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः॥७।५९प्र.३।३८

सर्व प्रजा राजमूलक असतात. राजा म्हणजे सनातन धर्म होय.

४१४. राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ।
राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत्॥ ७।५९ प्र. २।६

राजा हा कर्ता, गोप्ता, तसाच सर्व जगाचा पिता आहे. राजा काल आणि युग असून हें सर्व जगत् राजाच आहे.

४१५. राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ।
धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ३।५०।१०

राजा (प्रजांचा) धर्म आणि काम असून (सर्व) वस्तूंचा उत्तम निधि आहे. राजा धर्मरूप आहे. शुभ किंवा अशुभ सर्व कांहीं राजमूलक आहे.

४१६. राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥२।६७।३४

राजा (प्रजांची) माता, त्याप्रमाणें पिताही आहे. राजा प्रजांचें हित-करणारा आहे.

४१७. राजैव कर्ता भूतानां राजा चैव विनायकः ।
राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ।।७।५९ प्र. २।४

राजाच सर्व भूतांचा कर्ता असून, त्यांचा मोठा नायकही तोच आहे. सर्व लोक निजले असतां राजा जागतो, आणि प्रजापालन करितो.

४१८. राज्यं भ्रष्टं वनेवासः सीता नष्टा मृतो द्विजः ।
ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्दहेदपि हि पावकम् ।। ३।६७।२४
संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ।
सोऽपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितांपतिः ।।३।६७।२५

राज्यनाशाला गेलें, वनवास घडला, सीता नष्ट झाली, पक्षी (जटायु) मेला, अशा प्रकारची माझी अलक्ष्मी-दुर्दैव-सर्वभक्षक अग्नीलाही जाळून टाकील. (तसेंच) जर आज मी समुद्र तरूं लागेन तर माझ्या या अलक्ष्मीच्या योगानें तोही शुष्क होईल.

४१९. रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ।।२।४०।९

(सुमित्रा म्हणते) बाबा (लक्ष्मणा) ! रामाचे ठिकाणीं दशरथ राजाची भावना कर, जनकात्मजा सीता मी आहें, असें समज, आणि अरण्य म्हणजे अयोध्या असें समजून वनाला सुखानें जा.

४२०. रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ।।५।३५।११

हे स्त्रिये ! राम हा चातुर्वर्ण्याचा रक्षणकर्ता असून लोकांना धर्ममर्यादा घालून देणारा व त्यांचें रक्षण करविणाराही आहे.

४२१. लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ।
अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ।। २।११२।१८

चंद्रापासून लक्ष्मी-शोभा-कदाचित् निघून जाईल; कदाचित् हिमाचल हिमाचा त्याग करील, सागरही एखादे वेळीं मर्यादेचें उल्लंघन करील, परंतु मी पित्याच्या प्रतिज्ञेचें कधींही उल्लंघन करणार नाहीं.

४२२. लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ।
अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ ५।२५।१२

स्त्रीला काय किंवा पुरुषाला काय, अकालीं मृत्यु येणें दुर्लभ होय, हा विद्वानांच्या तोंडचा लोकप्रवाद सत्य आहे.

४२३. वक्तव्यतां च राजानो वने राज्ये व्रजन्ति च ॥ ७।४३।६

(विचारहीन) राजे वनांत आणि राज्यांतही लोकांच्या निंदेस पात्र होतात.

४२४. वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ ४।१८।२९

धर्ममार्गी रहाणाऱ्यानें मित्रजनांवर उपकार करावा.

४२५. वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ।
त्वद्विधं नतु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ ५।२१।२३

तुजवर सोडलेलें वज्र तुझा कदाचित् प्राणनाश करणार नाहीं. कदाचित् यमही तुझा नाश चिरकाल करणार नाहीं. परंतु क्रुद्ध झालेला लोकनाथ राम तुझ्यासारख्याचा प्राणघात केल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

४२६. वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण च ।
न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ ६।१६।२

शत्रूशीं सहवास करावा. क्रुद्ध झालेल्या सर्पाशींही वास करावा. परंतु शत्रुपक्षानें वागणाऱ्या नामधारी मित्राशीं कधींही सहवास करूं नये.

४२७. वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ता
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गमाः ॥ ४।२८।२७

सांप्रतकालीं नद्या वहात आहेत. मेघ वृष्टि करीत आहेत. मदोन्मत्त हत्ती आनंदानें गर्जना करीत आहेत. वनान्तभाग सुशोभित दिसत आहेत. प्रियाविरहित जन

(स्त्रियांचें) ध्यान करीत आहेत, मोर नाचत आहेत, आणि वानर (सुग्रीवाच्या जयप्राप्तीनें) समाधान पावत आहेत.

४२८. वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥५।५५।५

अतिशय क्रुद्ध झालेला मनुष्य बोलावें काय, आणि नाहीं बोलावें काय, हें जाणत नाहीं. क्रुद्ध मनुष्याला अकार्य असें कांहीं नाहीं, आणि अवाच्य असेंही कांहीं नाहीं.

४२९. वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते ।
जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ५।२२।४

हा मनुष्यांचा काम दुष्ट आहे. क्रोधपात्र मनुष्याचे ठिकाणीं हा जडला, तर त्याविषयीं सुद्धां मनुष्याचे मनांत स्नेह व दया हीं उत्पन्न होतात.

४३०. वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ।
त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६।५।६

वायो ! ज्या ठिकाणीं माझी कांता आहे, तेथें जा, आणि तिला स्पर्श करून ये; नंतर मला स्पर्श कर. दृष्टीस चंद्रसमागम जसा तापशामक होतो, त्याचप्रमाणें तूं मला हो.

४३१. विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ २।२३।१३

जो दीन आणि पराक्रमहीन असतो, तो दैवाच्या मागें लागतो. (शौर्यादि गुणांनीं लोकांत) सन्मान्य असे वीर पुरुष दैवाची उपासना करीत नाहींत.

४३२. विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति ।
त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ३।५९।११

हे सीते; जो देवांचेंही रक्षण करूं शकेल तो राम 'लक्ष्मणा ! माझें संरक्षण कर, असें निंद्य आणि नीच भाषण कसें बरें करील ?

४३३. विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः ।
सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः॥ ६।११५।१५

रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः ।
प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिमार्जता ॥६।११५।१६

जो हा रणाचा खटाटोप मित्रांच्या वीर्येंकरून मीं पार पाडला, तो तुला विदित असो. तो मीं तुजकरितां केला नाहीं. तुझें कल्याण असो. माझे शीलाचें रक्षण, सर्वत्र जनापवादाचा निरास, आणि आपल्या प्रख्यात वंशास आलेल्या काळिम्याचें निरसन करणें, इतक्याचकरितां हें सर्व मीं केलें आहे.

४३४. विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ज्ञातितो भयम् ।
विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ब्राह्मणे तपः ॥ ६।१६।९

गाईंचे ठिकाणीं (हव्यकव्यादि) संपन्नता आहे, ज्ञातीचे ठिकाणीं भीति आहे, स्त्रियांचे ठिकाणीं चापल्य आहे, आणि ब्राह्मणांचे ठिकाणीं तप आहे.

४३५. विनाशयन्ति भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ।
विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ ६।६३।१७

दुर्मंत्री धन्याचा-राजाचा-नाश व्हावा, या हेतूनें बुद्धिमान् शत्रूला अनुकूल होऊन त्या राजाकडून विपरीत कृत्यें करवितात.

४३६. विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ।
तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ॥५।१३।४५

मरण्यांत अनेक दोष असतात, आणि जगण्यांत कल्याणप्राप्ति होणारी असते, म्हणून मी प्राणधारण करीन. (अशानें) रामादिकांचा निश्चित समागम होणारा आहे.

४३७. विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ।
प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चयेन कृतिर्ध्रुवा ॥ ७।५९ प्र २।२६

ज्याला विनयाचें शिक्षण मिळालें आहे, त्यालाही मूळस्वभाव टाकितां येत नाहीं. मूळस्वभाव ताब्यांत ठेवणाऱ्याची कृति निश्चयें करून निश्चल असते.

४३८. विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ४।२८।५२

सांप्रत पक्षी लीन झाले आहेत, सूर्यविकासी कमलें मिटलीं आहेत, आणि मालती प्रफुल्लित झाली आहे, यावरून सूर्य अस्तास गेला आहे असें समजतें.

४३९. विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना ॥ २।७५।१७

भरत, तीव्र व्रणाचे ठिकाणीं सुईनें टोंचावें, त्याप्रमाणें व्यथित झाला.

४४०. विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ।
किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ ३।२१।१२

दुःखरूप नक्रांची ज्यांत वसती आहे; आणि ज्यांवर त्रासरूप लाटा उसळत आहेत; अशा महाशोकसागरांत मग्नझालेल्या माझा उद्धार तूं कां बरें करीत नाहींस ?

४४१. व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे ।
विमृशंश्च स्वया बुद्धया धृतिमान्नावसीदति ॥ ४।७।९

संकटकालीं, धनाच्या विनाशसमयीं, भय प्राप्त झालें असतां, अथवा जीविताच्या नाशप्रसंगीं जो धैर्यवान् मनुष्य स्वतःच्या बुद्धीनें विचारपूर्वक वागतो, तो क्लेश पावत नाहीं.

४४२. व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
भर्तारं नानुवर्तेत साच पापगतिर्भवेत् ॥ २।२४।२६

जी उत्तम स्त्री व्रतोपवासादि नियमांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊनही पतीच्या आज्ञेनुसार वागत नाहीं, तिला पापगति प्राप्त होते.

४४३. शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ २।६२।१६

शत्रूच्या हातचा प्रहार सहन करणें शक्य आहे. परंतु प्राप्त झालेला अतिसूक्ष्महीं शोक सहन करणें शक्य नाहीं.

४४४. शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥ ५।२१।१५

ऐश्वर्यानें अथवा धनानें मला लोभविणें शक्य नाहीं. सूर्याशीं प्रभा जशी अनन्य आहे, त्याचप्रमाणें मी रामाशीं अनन्य आहें.

४४५. शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।
विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ५।३६।८

मकरांचें वसतिस्थान, तसेंच शंभरयोजनें विस्तीर्ण अशा समुद्राचें उल्लंघन करून तूं त्याला गोष्पदासमान केलेंस, त्याअर्थीं तुझा परक्राम अत्यंत वर्णनीय आहे.

४४६. शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ ३।३७।१५

सहसा प्रदीप्त झालेल्या ह्या रामरूप अग्नीमध्यें तूं प्रवेश करूं नये. तीक्ष्ण बाण हे त्या अग्नीच्यां ज्वाला असून धनुष्य व खड्ग हीं त्या अग्नीचीं इंधनें होत. ह्या अग्नीचा विनाश करणें शक्य नाहीं.

४४७. शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो
महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ।
राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्र—
स्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ५।५।७

शिलातलावर प्राप्त झालेला सिंह, मोठ्या रणांगणावर येऊन ठेपलेला गजश्रेष्ठ, राज्यप्राप्ति झालेला नरपति जसे शोभतात त्याप्रमाणें ह्या वेळीं प्रकाशमान झालेला चंद्र शोभत होता.

४४८. शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ।
सत्येन प्रतिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ४।३०।७२

(पुरुषानें) शुभ किंवा अशुभ वाक्य एकदां उच्चारिलें असतां तें व्यर्थ जाऊं न देतां त्याचा खरेपणानें जो स्वीकार करितो, तो पुरुषश्रेष्ठ होय.

४४९. शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ।
बिभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ ६।१११।२६

पुण्यकर्म करणाऱ्याला कल्याणप्राप्ति होते, तर पापकर्म करणाऱ्याला पाप फल भोगावें लागतें. बिभीषणाला सुखाची प्राप्ति झाली, आणि (त्याच्या उलट) तूं अशा पापस्थितीला पावला आहेस.

४५०. शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः ।
न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥३।३३।१८

शुष्क काष्ठांनीं, मातीच्या ढेकळांनीं, तसेंच रजःकणांनींही कार्यें होतात. परंतु राजा एकदां स्थानभ्रष्ट झाला म्हणजे त्याजपासून कोणतेंही कार्य होत नाहीं.

४५१. शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ।
कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ३।६९।५०

शूर असोत, बलवान् असोत, अथवा रणभूमीवर अस्त्रविद्यानैपुण्य दाखविणारे असोत, कालानें व्याप्त झाले असतां ते वाळूच्या सेतू प्रमाणें नाश पावतात.

४५२. शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ।
अपोह्य रामं कस्माच्चिद्दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ ५।२२।२२

तूं शूर आहेस, कुबेराचा बंधु आहेस, तुजजवळ सैन्यही विपुल आहे असें असतां रामाला दूर नेऊन त्याच्या भार्येचें हरण कां वरें केलेंस ?

४५३. शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ।
मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ६।५।४

काल जसजसा जातो, तसतसा शोक निघून जातो. (असें आहे तरी) कांता सीता–दृष्टीस पडत नसल्यामुळें माझा शोक दिवसें दिवस वाढत आहे.

४५४. शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ ६।२।१७

शोक हा सर्वार्थांचा नाशक आहे.

४५५. शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥ ४।७।१३

शोकानें मनुष्य व्याप्त झाला असतां जीविताविषयीं ही संशय असतो.

४५६. शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥२।६२।१५

शोक धैर्याचा नाश करितो, शोक (शिकलेल्या) शास्त्रविद्येचा नाश करितो, शोक सर्वांचा नाश करितो. म्हणून शोकासारखा दुसरा शत्रु नाहीं.

४५७. शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ।
यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ ६।८७।१३

हे दुर्बुद्धे ! ज्या अर्थी स्वजनाचा त्याग करून तूं परक्याचा दास झाला आहेस, त्याअर्थी तुझी स्थिति शोचनीय झाली असून तूं सज्जनांच्या निंदेस पात्र झाला आहेस.

४५८. श्रूतये हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः ।
संनिकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ २।८।३०

अशी गोष्ट ऐकण्यांत आहे कीं, कोणी वनजीवी लोक एक वृक्ष तोडण्यास गेले. परंतु त्या वृक्षासभोंवतीं कंटकयुक्त झुडपांचें दाट वेष्टण असल्यामुळें त्यांस तो वृक्ष तोडतां येईना आणि अशा रीतीनें तो वृक्ष (छेदन) भयापासून मुक्त झाला.

४५९. षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै-
र्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ४।२८।३६

आज वनांमध्यें मधुर गायनच चालू झालें आहे काय, असें वाटत आहे. ह्या गायनांत भ्रमररूप वीणा असून भेकांचा शब्द हा त्यांतील ताल आहे. आणि मेघांचा नाद हा त्यांतील प्रकट झालेला मृदंग स्वर आहे.

४६०. संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ।
मुनीनामन्यथाकर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ ३।१०।१७

मुनींजवळ केलेली प्रतिज्ञा जीवंत असें तोंपर्यंत अन्यथा करण्याविषयीं मी समर्थ नाहीं. कारण सर्व काळ मला सत्य प्रिय आहे.

४६१. सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ।
लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३।३३।३

जो राजा ग्राम्य विषयांचे ठिकाणीं आसक्त होऊन मनास येईल, तसें वर्तन करणारा आणि लोभी असतो, त्यास प्रजा स्मशानांतील अग्नीप्रमाणें अनादरणीय समजतात.

४६२. संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं
विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ।

विषस्य दाता न तु मेऽस्ति कश्चि-
च्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ ५।२८।१६

विषानें किंवा तीक्ष्ण शस्त्रानें मी आतां प्राणत्याग करावा. परंतु या राक्षसाच्या गृहांत विष किंवा शस्त्र कोणी मला आणून देईल, असा नाहीं.

४६३. स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ २।१।१९

श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त असा तो (दशरथ) राजाचा पुत्र आपल्या गुणांनीं प्रजांना आपला बहिश्चर प्राणच कीं काय, असा वाटत होता.

४६४. सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥६।४६।३४

सत्य धर्मांचे ठिकाणीं आसक्त झालेल्या लोकांना मृत्यूचें भय नसतें.

४६५. सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ २।१४।७

सत्य हें एकपदरूप (ॐकाररूप) ब्रह्म आहे; सत्याचे ठिकाणीं धर्माची स्थिति आहे; सत्य हे अक्षय वेद आहेत; सत्यानें परब्रह्माची प्राप्ति होते.

४६६. सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः॥२।१०९।१३

सत्य म्हणजेच परमेश्वर होय, सज्जनांनीं आश्रय केलेला धर्म सत्याचे ठिकाणीं आहे.

४६७. सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके
नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ॥ ५।२८।३

अकालीं कोणालाही मरण येत नाहीं, म्हणून सत्पुरुष बोलतात, तें सत्य आहे.

४६८. सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा ।
पितॄन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥२।३५।२८

पुरुष पित्यांप्रमाणें होतात, कन्या मातांप्रमाणें होतात, म्हणून जो लोकप्रवाद आहे, तो सत्य आहे, असें मला वाटतें.

४६९. सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ।
प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ २।११८।३५

कन्येचा पिता हा पृथ्वीवर इंद्रासारखा असला, तरी तो आपल्या बरोबरीच्या किंवा आपल्याहून कमी प्रतीच्या लोंकांकडून अपमान पावत असतो.

४७०. सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ६।११३।४२

सज्जनांचें भूषण म्हणजे त्यांचें चारित्र्य होय.

४७१. संनिकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ॥ २।८।२८

संनिधानानें (तृणलता इत्यादि) स्थावर पदार्थांमध्येंही सुहृद्भाव उत्पन्न होतो.

४७२. स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ।
तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ ३।५०।१८

हे सौम्या ! जो भार मनुष्यास चिरडूं शकणार नाहीं, तो धारण करावा. तसेंच जें अन्न रोग उत्पन्न न करतां जिरेल तेंच भक्षण करावें.

४७३. समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ।
विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ ६।४।१२०

गगनांतील मेघ व सागरांतील तरंगमाला यांतील परस्पर सादृश्यामुळें आकाश व सागर या दोहोंत फरक दिसत नांहीं.

४७४. संपृष्टेन तु वक्तव्यम् ॥ ३।४०।९

विचारलें असतां बोलावें.

४७५. संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ।
कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पचेतसः ॥ ६।११५।६

प्राप्त झालेल्या अपमानाचें स्वतःच्या सामर्थ्यानें जो प्रमार्जन करीत नाहीं, त्या क्षुद्र अंतःकरणाच्या पुरुषाच्या मोठ्या पराक्रमानें काय अर्थ सिद्ध होणार ?

४७६. सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ।
सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ २।१४।६

समुद्र सत्यव्रत असल्या कारणानें सत्याचा त्याग होईल, या भीतीनें (चंद्रोदय-कालीं) स्वल्प मर्यादा उल्लंघ्य असूनही तो तिचें उल्लंघन करीत नाहीं.

४७७. सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः ।
शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ ३।६८।२४

हे सौमित्रे (लक्ष्मणा)! धर्माचरण करणारे, शूर आणि शरणागतांचें रक्षण करणारे असे साधुशील तिर्यग्योनींतही सर्वत्र दिसून येतात.

४७८. सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं प्रतिपालनम् ।
अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ४।३२।७

मित्रत्व संपादणें सुलभ आहे, परंतु त्याचें प्रतिपालन करणें–ती मैत्री राखणें–अत्यंत कठीण आहे. मनाचे अनित्यत्वामुळें यत्किंचितही कारणानें त्या मित्रप्रेमाचा नाश होतो.

४७९. सर्वदा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ।
तव तद्वदयं मृत्यु मैंथिलीकृतलक्षणः ॥ ६।१११।२९

सर्व प्राण्यांस सर्वकांळीं निमित्तावांचून मृत्यु नाहीं त्यापमाणें तुला हा आलेला मृत्यु जानकीनिमित्त आहे.

४८०. सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ७।५२।११
तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ।
नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ ७।५२।१२

सर्व ऐश्वर्यांचा शेवट नाशांत होतो ? उच्चत्वाचा शेवट पतनांत होतो, संयोगाचा शेवट वियोगांत होतो, आणि जीविताचा शेवट मरणांत होतो. म्हणून पुत्र, स्त्री, मित्र धनसंपत्ति यांच्या ठिकाणीं अत्यासक्ति करूं नये. त्यांचा वियोग हा व्हावयाचाच.

४८१. सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ ६।२।१९

जो अत्यंत क्रोधिष्ठ असतो, त्याला सर्व भितात.

४८२. स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ।
स बन्धुर्योऽनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ ६।६३।२७

ज्याचा कार्यभाग नष्ट झाला आहे, अशा दीन जनांवर जो उपकार करितो, तोच सुहृद् होय. तसेंच अनीतिमार्गीं असणाऱ्या जनांस सहाय्य करण्याविषयीं जो समर्थ होतो, तोच बंधु होय.

४८३. सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २।१००।२३
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २।१००।२४

राजा जर आपल्या आश्रयाखालीं हजारों अथवा अनेक अयुत (अयुत–दहाहजार) मूर्खांना ठेवील, तर त्यांपासून त्याला कोणत्याही प्रकारें सहाय्य होणार नाहीं. (उलट) ज्या राजाजवळ एकच बुद्धिवान्, शूर, दक्ष आणि शहाणा अमात्य असेल तो अमात्य राजा अथवा राजपुत्र, यांस मोठ्या ऐश्वर्यास पाववील.

४८४. सहैव मृत्युर्व्रजति सहमृत्युर्निषीदति ।
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सहमृत्युर्निवर्तते ॥ २।१०५।२२

प्राण्याबरोबर मृत्यु जातो, त्याबरोबर तो बसतो, आणि त्याबरोबरच अत्यंत दीर्घ मार्ग चालून माघारा फिरतो.

४८५. सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ ६।१०७।५१

सागर आकाशासारखा आहे तसें आकाश सागरासारखें आहे. परंतु रामरावणाचें युद्ध म्हणजे रामरावणांसारखेंच होय (त्याला उपमाच नाहीं.)

४८६. सापराधोऽपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ॥ ७।१३।२०

कोणी बाल–अज्ञानी–अपराधी असला, तरी त्याचें बांधवांनीं रक्षण करणें योग्य आहे.

४८७. सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् ।
यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ ३।६८।२५

हे शत्रुदमना (लक्ष्मणा) ! माझ्या कारणानें झालेला हा गृध्राचा विनाश जितका मला दुःखदायक वाटत आहे, तितकें सीतावियोगापासून झालेलें दुःख मला वाटत नाहीं.

४८८. सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ २।१०५।७

रामा! ज्या पुरुषांच्या जीवितावर दुसरे आपलें जीवित चालवितात, त्या पुरुषाचें जीवित धन्य होय. तसेंच ज्या पुरुषाचें जीवित दुसऱ्यावर अवलंबून असतें, तें जीवित दुःखावह होय.

४८९. सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ।
न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥६।१६।२०

हे दशानना ! अकृत बुद्धीचे लोक कालवश झाले असतां हितबुद्धि मनुष्याचें नीतियुक्त भाषणही ग्रहण करीत नाहींत.

४९०. सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ।
विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ ३।१७।९
प्रियरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वना ।
तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ३।१७।१०
न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ।
शरीरजसमाविष्टा राक्षसी राममब्रवीत् ॥ ३।१७।११

राम सुंदर मुखाचा, तर ती दुर्मुखी; राम कृश उदराचा, तर ती महोदरी; राम विशालाक्ष, तर ती विरूपाक्षी; राम सुंदर केशांचा, तर ती ताम्रकेशी; राम सुस्वरूप, तर ती कुरूप; रामाचा सुस्वर, तर तिचा कर्कश स्वर; राम तरुण तर ती क्रूर व वृद्ध; राम चतुर भाषण करणारा, तर ती दुर्भाषण करणारी; राम न्यायानें वागणारा, तर ती अत्यन्त दुर्वृत्त; राम सर्वांस प्रिय, तर ती सर्वांस अप्रियदर्शन; अशी ती कामपीडित राक्षसी रामाला बोलली.

४९१. सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ३।३७।२

हे राजा ! (हिताहित विचार न करितां केवळ) सतत मधुर भाषण करणारे पुरुष सुलभ आहेत; परंतु अप्रिय असले, तरी अंतीं हितकर असें बोलणारे व ऐकणारे दुर्लभ होत.

४९२. सुहृदामर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सदा ।
समर्थेनोपसंदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ६।१७।३३

मित्रांचें शाश्वत कल्याण इच्छिणाऱ्या बुद्धिमान् व समर्थ पुरुषानें त्यां (मित्रां)च्या संकटप्रसंगीं उपदेश करणें योग्य आहे.

४९३. सूक्ष्मः परमविज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ।

हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ ४।१८।१५

हे वानरा ! सज्जनांचा धर्म सूक्ष्म असून इतरांना दुर्ज्ञेय आहे. सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयप्रदेशीं असणारा ईश्वरच केवळ सर्व शुभाशुभ जाणतो.

४९४. सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ।

अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तुसंभारसंभ्रमः ॥ २।२२।५

सौमित्रे (लक्ष्मणा) ! जशी प्रथमतः माझ्या अभिषेकाकरितां जोरानें तयारी केली होती, तशीच ती आतां माझ्या अभिषेकनिवृत्तीसमयींही असावी.

४९५. स्त्रिया भर्ता हि दैवतम् ॥ २।३९।३१

पति म्हणजे स्त्रियांचें दैवतच होय.

४९६. स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २।३९।२४

स्त्रियांचें एक पातिव्रत्यच त्यांस परम विशेषत्व देणारें आहे.

४९७. स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं

न भिद्यते यद्भुवि नो विदीर्यते ।

अनेन दुःखेन च देहमर्पितं

ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ २।५१

भूमीवर पतन पावलें असतांही विदीर्ण होत नाहीं, त्याअर्थी माझें हें हृदय लोखंडाचेंच निर्माण केलें आहे, असें वाटतें. ह्या एवढ्या दुःखानें देह व्याप्त झाला असून तो भेद पावत नाहीं, त्यावरून (मनुष्याला) अकालीं मृत्यू येत नाहीं, हीच गोष्ट सत्य होय.

४९८. स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ७।२५।४९

स्नेहभावानें भजणाऱ्याचें अर्थसिद्ध्यर्थ साहाय्य संपादणें योग्य आहे.

४९९. स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।

गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ २।३०।३६

गुरुवृत्तीच्या अनुरोधानें वागणाऱ्याला धन, धान्य, विद्या, पुत्र, आणि सर्व प्रकारचीं सुखें प्राप्त होतात, त्यास दुर्लभ असें कांहींच नसतें.

५००. स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ।
रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मृगा गोमायुना यथा ॥ ३।४१।१४

घातकी (व्याध वगैरे) जीवाकडून रक्षण केले गेलेले मृग जसे वृद्धि पावत नसतात, त्याचप्रमाणें प्रजांशीं प्रतिकूल वागून राजा जर तीक्ष्ण दंडानें त्यांचें रक्षण करील, तर त्या प्रजा (कधींही) वृद्धिंगत होणार नाहींत.

५०१. हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थ-
श्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ५।५।४

रौप्यमय पिंजऱ्यांत जसा हंस, मंदरपर्वतावरील गुहेंत जसा सिंह, मदोन्मत्त हत्तीवर जसा वीर, त्याप्रमाणें चंद्र आकाशांत शोभत होता.

५०२. हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ।
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ४।३८।२२

जो (राजा) धर्म आणि अर्थ यांचा त्याग करून केवळ कामसेवन करितो, त्याची स्थिति वृक्षाच्या अग्रभागीं निजलेला मनुष्य खालीं पडून जागा होतो, त्याच्या स्थिति प्रमाणें होते. (राज्यभ्रष्ट झाल्यावर स्थितीवर येतो.)

समाप्त.

सार्थश्रीरामायणसुभाषितानि

विषयसूची